

Ethiek in de politiek

Ontwikkeling van een ideaalmodel voor het
politiek debat over morele controverses

R.E. Goldbach
r.e.goldbach@umail.leidenuniv.nl
s0622761

Universiteit Leiden
MA Geschiedenis – specialisatie: het politiek debat
Masterscriptie – begeleider: Prof. dr. H. te Velde

9 oktober 2013
Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding	3	
1	Morele controverses	5
1.1	Definiëring van morele controverses	5
1.2	De origine van morele conflicten in de samenleving	6
1.3	De morele dimensie van politieke vraagstukken	10
2	Deliberatieve democratie	12
2.1	Korte inleiding op deliberatieve democratie	12
2.2	De idee van deliberatieve democratie	13
2.3	Vergelijking van deliberatieve democratie met andere politieke theorieën	18
2.4	Morele conflicten in een deliberatieve democratie	20
2.5	Deliberatieve democratie in perspectief	22
3	Ontwikkeling van het deliberatief democratisch discussiemodel	26
3.1	Deliberatieve democratie in een representatieve democratie	26
3.2	Het deliberatief democratisch discussiemodel	28
3.2.1	Randvoorwaarden voor het politiek debat over morele controverses	28
3.2.2	De aard van het politiek debat over morele controverses	29
3.2.3	Beoordelingscriteria voor de inhoud van argumenten	30
3.2.4	De houding van de debatdeelnemers	31
3.3	Vergelijking met het pragma-dialectisch discussiemodel	33
4	Debatanalyses aan de hand van het deliberatief democratisch discussiemodel	36
4.1	Introductie op de casussen	36
4.2	Randvoorwaarden voor het politiek debat over morele controverses	38
4.3	De aard van het politiek debat over morele controverses	41
4.3.1	Initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht	42
4.3.2	Burgerinitiatief Voltooid Leven	45
4.3.3	Conclusie	47
4.4	Beoordeling van de inhoud van argumenten	47
4.4.1	Initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht	47
4.4.2	Burgerinitiatief Voltooid Leven	55
4.4.3	Conclusie	60
4.5	De houding van de debatdeelnemers	61
4.5.1	Initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht	61
4.5.2	Burgerinitiatief Voltooid Leven	68
4.5.3	Conclusie	71
5	Het deliberatief democratisch discussiemodel en de praktijk	73
5.1	De parlementaire praktijk en het deliberatief democratisch discussiemodel	73
5.2	Religieuze argumentatie en het deliberatief democratisch discussiemodel	75
5.3	Retorica en het deliberatief democratisch discussiemodel	79
Conclusie en discussie	83	
Literatuurlijst	86	

Inleiding

If, as I believe, the ends of men are many, and not all of them are in principle compatible with each other, then the possibility of conflict – and of tragedy – can never wholly be eliminated from human life, either personal or social.

– Sir Isaiah Berlin, Two Concepts of Liberty.

Morele controverses zijn inherent aan de moderne, pluralistische samenleving. Keer op keer moet de politiek zich buigen over ethische vraagstukken. Alleen al in de afgelopen jaren hebben de volgende onderwerpen de politieke agenda bereikt: de weigerambtenaar, ontwikkelingssamenwerking, het onverdoofd ritueel slachten, het vrouwenstandpunt van de SGP, het boerkaverbod, het donorregistratiesysteem, de bio-industrie, verhoging van de pensioenleeftijd, het burgerinitiatief Voltooid Leven, gentechnologie, de zondagsrust, kernenergie, de vrijheid van onderwijs, en ga zo maar door. Deze lange lijst toont dat morele conflicten een prominente plaats innemen in de politiek.

De opvattingen van mensen over morele en ethische conflicten wordt in hoge mate bepaald door hun religie of levensbeschouwing. Artikel 6 van de Nederlandse Grondwet en artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens waarborgen de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Om deze vrijheid te kunnen garanderen is scheiding van kerk en staat noodzakelijk. Dit betekent echter niet dat levensbeschouwing geen rol mag spelen in de politiek. Scheiding van kerk en staat is namelijk niet hetzelfde als scheiding van levensovertuiging en politiek. Dit laatste is niet mogelijk, want, wanneer we onze diepste overtuigingen buiten de politiek willen houden, “moeten we een essentieel onderdeel van onszelf achterlaten. Dan moeten we als het ware een onderscheid maken tussen een publiek zelf en een privaat zelf.”¹ Levensbeschouwelijke opvattingen zijn een wezenlijk onderdeel van de identiteit van politici en van degenen die zij vertegenwoordigen. Daarom zijn zij niet weg te denken uit de politiek, en uit het politiek debat over morele controverses in het bijzonder.

Politici zijn over het algemeen persoonlijk en oprecht betrokken bij debatten over moreel controversiële onderwerpen, juist omdat hun levensbeschouwelijke overtuigingen daarbij een belangrijke rol spelen. Dit maakt het politiek debat over morele controverses tot een interessant onderzoeksobject. Hoe wordt er over morele conflicten gedebatteerd in de politiek? En hoe zou je hierover kunnen of moeten discussiëren? Op deze laatste vraag wil deze scriptie een antwoord geven. Dit onderzoek heeft namelijk tot doel om op basis van de theorie over deliberatieve democratie van de politiek filosofen Gutmann en Thompson een ideaalmodel op te stellen voor het politiek debat over morele controverses dat een normatief karakter heeft en aansluit bij de praktijk.

¹ Deweer (2012): 63.

Allereerst wordt een voorlopig model ontwikkeld voor het politiek debat over moreel controversiële onderwerpen op basis van de politiek-filosofische theorie over deliberatieve democratie van Gutmann en Thompson. Er is gekozen om de theorie van deze twee als uitgangspunt te nemen, daar hun versie van deliberatieve democratie morele conflicten een centrale plaats toekent in de politieke arena.² Vervolgens worden de in de Tweede Kamer gevoerde debatten over het verbod op onbedwemd ritueel slachten en over het burgerinitiatief Voltooid Leven geanalyseerd met behulp van het voorlopige model, opdat de sterke punten en de praktische tekortkomingen van het model aan het licht komen. Tot slot wordt op basis hiervan het oorspronkelijke model op een aantal punten verbeterd om zo tot een normatief model te komen dat goed aansluit bij de praktijk. Ik deel de mening van de filosoof en argumentatiedeskundige Walton dat het cruciaal is om zowel theorie als praktijk te betrekken bij de ontwikkeling van een ideaalmodel:

The point is that descriptive accuracy and normative content are both important and, moreover, interdependent. Purely descriptive systems cannot be used as instruments of evaluative criticism. A purely normative system that is too far removed from what actually goes on cannot be applied to what actually goes on.³

Dus hoe beter een normatief model aansluit bij de praktijk, des te krachtiger het model.

Het eerste hoofdstuk van deze scriptie geeft een korte introductie op de aard van morele controverses. In het tweede hoofdstuk wordt vervolgens uitvoerig ingegaan op Gutmann en Thompsons versie van deliberatieve democratie. Op basis van deze theorie wordt in het derde hoofdstuk een ideaalmodel ontwikkeld voor het politiek debat over morele controverses, dat het deliberatief democratisch discussiemodel zal worden genoemd. Hoofdstuk vier omvat de analyses van de debatten in de Tweede Kamer over het verbod op onverdoofd ritueel slachten en over het burgerinitiatief Voltooid Leven aan de hand van het deliberatief democratisch discussiemodel. Tot slot stelt het vijfde en laatste hoofdstuk de belangrijkste tekortkomingen van het deliberatief democratisch discussiemodel aan de orde en worden op basis hiervan enkele verbeteringen in het oorspronkelijke model doorgevoerd, opdat het beter aansluit bij de politieke praktijk.

² Gutmann & Thompson (1996): 1.

³ Walton (1995): 175.

Hoofdstuk 1: Morele controverses

In deze scriptie wordt op basis van de theorie over deliberatieve democratie van Gutmann en Thompson een ideaalmodel ontwikkeld voor het politiek debat over moreel controversiële onderwerpen. Voor een goed begrip van deliberatieve democratie en van de analyse van de debatten over het verbod op onverdoofd ritueel slachten en over het burgerinitiatief Voltooid Leven is enige theoretische kennis van morele controverses van essentieel belang. Daarin wil dit hoofdstuk voorzien. De eerste paragraaf besteedt aandacht aan de definiëring van morele controverses en in de tweede paragraaf wordt de oorsprong van morele controverses in de samenleving behandeld. De derde paragraaf staat ten slotte stil bij de morele dimensie van politieke vraagstukken.

1.1 Definiëring van morele controverses

Het woord ‘controverse’ vindt haar oorsprong in het Latijnse *controversia* dat volgens de Pinkster oorspronkelijk de volgende betekenissen heeft:

1. geschil, onenigheid
2. geschilpunt, twistpunt
3. tegenspraak, bezwaar, protest

De moderne lezer zal met name de eerste twee betekenissen herkennen. De Dikke Van Dale definieert controverse als strijd van geleerden, pennenstrijd, ideologische strijd of twistpunt. Hoewel deze droge definities corresponderen met onze intuïtie, verschaffen ze nauwelijks inzicht in de ware natuur van controverses. Hierbij kan de definitie van Van Eemeren en Garssen helpen:

It seems to us intrinsic in a controversy that it concerns a difference of opinion that is perceived to have acquired a state of quasi-permanency – a state of “lingering on”. It is at any rate evident that in the case of a controversy the difference of opinion that is to be resolved is always hard to resolve, and that this predicament is duly recognized.⁴

De *controversy*-geleerde Dascal merkt bovendien op dat een controverse dikwijls begint met een specifiek probleem, “but it spreads quickly to other problems and reveals profound divergences”.⁵ Een controverse is dus een voortdurende onenigheid over een specifiek onderwerp die berust op fundamentele verschillen in denkbeelden.

⁴ Van Eemeren & Garssen (2008): 2-3.

⁵ Dascal (2001): 315.

Het woord ‘moreel’ is afgeleid van het Latijnse *mos* dat als primaire betekenis zede, gewoonte of gebruik heeft. *Mos* heeft dus zowel een empirische als normatieve kant, die nauw met elkaar samenhangen en elkaar versterken. Gebruiken en gewoonten worden dikwijls tot norm en doordat zij tot norm verheven worden, wordt naleving ervan bevorderd. De moderne definitie van moraliteit als zedelijkheid, die bijvoorbeeld in de Dikke Van Dale terug te vinden is, laat zien dat moraliteit ook nu nog een normatieve en een empirische kant heeft.

In de wetenschap is er onder ethici een strijd gaande over wat moraliteit precies is. Het is dus een controversieel begrip. Aan deze controverse zal hier geen aandacht worden besteed. Er wordt namelijk zelden op zoek gegaan naar een objectieve, overkoepelende werkdefinitie van moraliteit, maar men verbindt moraliteit aan de eigen morele opvattingen. De essentie van moraliteit kan mijns inziens het best omschreven worden door de vraag waar de moraal zich volgens Kant mee bezig houdt: *Was soll ich tun?*⁶ Hoewel morele theorieën met uiteenlopende antwoorden op deze vraag komen, hebben zij gemeenschappelijk dat zij zich alle concentreren op deze vraag.

Een morele controverse laat zich dus definiëren als een diepgewortelde onenigheid over een ethische vraag. De uitspraak van Rawls – *by itself, a definition cannot settle any fundamental question* – geldt ook hier.⁷ Deze definitie dient slechts ter verduidelijking en als leidraad, maar geenszins als absolute standaard. In de meeste gevallen is intuïtief duidelijk of er al dan niet sprake is van een morele controverse.

1.2 De origine van morele conflicten in de samenleving

In navolging van Gutmann en Thompson, twee belangrijke voorvechters van deliberatieve democratie op wier theorie in het tweede hoofdstuk uitvoerig zal worden ingegaan, onderscheid ik vier oorzaken voor morele controverses in de samenleving waarvan de eerste twee en de laatste twee nauw met elkaar samenhangen.⁸

⁶ In de *Jäsche Logik* schrijft Kant dat de filosofie zich met de volgende vragen bezighoudt:

1. Wat kan ik weten?
2. Wat moet ik doen?
3. Wat mag ik hopen?
4. Wat is de mens?

De eerste vraag is het onderwerp van de metafysica, de tweede van de moraal of ethiek, de derde van de religie en de laatste van de antropologie. Cf. Kant, *Jäsche Logik*: 25.

⁷ Rawls (1999): 113.

⁸ Gutmann & Thompson (1995): 87-92 en Gutmann & Thompson (1996): 18-26. Op deze plaatsen betogen Gutmann en Thompson bovendien waarom morele conflicten niet tot belangenconflicten gereduceerd kunnen worden. Hun argumentatie is vaag en onduidelijk. Mijns inziens kan het antwoord op deze vraag helder worden samengevat door te zeggen dat het reduceren van morele conflicten tot belangenconflicten alleen mogelijk is wanneer moraliteit gelijk wordt gesteld aan eigenbelang. Het is natuurlijk direct duidelijk dat een dergelijke gelijkstelling niet vol te houden is.

Het eerste oorzakenpaar gaat terug op de achttiende-eeuwse filosoof David Hume die over de origine van morele controverses in de samenleving, of, zoals hij het zelf noemt, de oorsprong van rechtvaardigheid, het volgende zegt:

Here then is a proposition, which, I think may be regarded as certain, *that 'tis only from the selfishness and confin'd generosity of man, along with the scanty provision nature has made for his wants, that justice derives its origin.*⁹

Hume onderscheidt dus enerzijds schaarste en anderzijds beperkte generositeit als oorzaken voor morele controverses.¹⁰ Het is duidelijk dat deze onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Als er geen schaarste zou zijn, maakt het geen verschil dat mensen egoïstisch zijn. Als de mens volledig altruïstisch zou zijn, zou er ook in omstandigheden van schaarste geen reden zijn tot moreel conflict.

Het bovenstaande kan worden verduidelijkt aan de hand van een voorbeeld. De morele spanning die ten grondslag ligt aan het politiek debat over het voorstel om te bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking, is te herleiden tot het probleem van schaarste en beperkte vrijgevigheid. Als er oneindig veel geld zou zijn, zijn bezuinigingen niet nodig. Het debat zou overbodig worden. Als de mens onbeperkt vrijgevig zou zijn, zou niemand er problemen mee hebben dat het schaarse geld zelfs in tijden van economische crisis aan een ander ten goede komt. Het is eenvoudig in te zien dat het plan van de SP, GroenLinks en de PVDA om een extra belastingschijf voor topinkomens in te voeren tot hetzelfde probleem te reduceren is. Deze voorbeelden tonen dat de combinatie van schaarste en beperkte generositeit aanleiding geeft tot morele conflicten.

De oorzaken die Hume aandraagt voor de origine van morele conflicten kunnen alleen morele conflicten tussen personen verklaren. Het is echter ook mogelijk dat een moreel conflict primair een conflict is tussen waarden en dat dit een controverse wordt tussen personen doordat verschillende personen verschillende waarden nastreven. Het tweede paar oorzaken gaat over dergelijke gevallen.

De eerste oorzaak is, zoals het bovenstaande al doet vermoeden, de onverenigbaarheid van waarden.¹¹ In de filosofie is dit probleem echter lang buiten beschouwing gebleven wegens “the natural tendency of all but a very few thinkers to believe that all the things they hold good must be intimately connected, or at least compatible, with one another”.¹² De politiek filosoof Berlin verwerpt deze neiging op basis van het feit dat ieder mens ervaring heeft met interne morele conflicten, waarbij verschillende waarden op gespannen voet met elkaar staan.¹³ Of de onverenigbaarheid van waarden direct aanleiding geeft tot morele conflicten, wordt

⁹ Hume, *A treatise of Human Nature*: 3.2.2.18. Originele cursivering.

¹⁰ Hume betoogt dat morele conflicten alleen optreden als er sprake is van gematigde schaarste en gematigd egoïsme. Zowel Hubin (1979: 6-19) als Gutmann en Thompson (1996: 21-3) betogen echter dat morele conflicten zich ook in omstandigheden van extreme schaarste en/of extreem egoïsme kunnen voordoen.

¹¹ Zie voor een heldere analyse over interne morele conflicten en de onverenigbaarheid van waarden Williams (1973): 166-86.

¹² Berlin (1969): 128, noot 1. Vergelijk ook Rawls (1985): 248, waar staat: “Since classical times the dominant tradition seems to have been that there is but one rational conception of the good, and that the aim of moral philosophy, together with theology and metaphysics, is to determine its nature.”

¹³ Berlin (1969): 167-72.

bepaald door de achterliggende metafysische opvatting over moraliteit. Wanneer je uitgaat van een volledig hiërarchische ordening van waarden, is er geen probleem. Wanneer twee waarden met elkaar botsen, is er één correcte oplossing doordat duidelijk is welke waarde de prioriteit verdient.¹⁴ De onverenigbaarheid van waarden leidt dan dus niet noodzakelijkerwijs tot morele conflicten. Berlin verwerpt het idee van de volledig hiërarchische ordening van waarden:

To assume that all values can be graded on one scale, so that it is a mere matter of inspection to determine the highest, seems to me to falsify our knowledge that men are free agents, to represent moral decision as an operation which a slide-rule could, in principle, perform.¹⁵

Volgens hem is het aannemen van waardenpluralisme, dat uitgaat van geen of slechts een partiële ordening van waarden, waarachtiger, “because it does, at least, recognize the fact that human goals are many, not all of them commensurable, and in perpetual rivalry with one another”.¹⁶ Wanneer je uitgaat van waardenpluralisme, is de onverenigbaarheid van waarden wel een voldoende voorwaarde voor het ontstaan van een moreel conflict.

Gutmann en Thompson willen niet kiezen tussen deze twee metafysische opvattingen. Daarom hebben zij nog een tweede oorzaak nodig om morele conflicten in de samenleving te verklaren. Dit is onvolledig begrip van moraliteit:

We do not know whether, if we enjoyed perfect understanding, we would discover uniquely correct resolutions to problems of incompatible values... But we should be able to recognize that all of us lack that kind of understanding at present.¹⁷

Juist doordat wij mensen op dit moment niet weten hoe het metafysisch gezien met moraliteit zit, kan en mag iedereen waarden anders interpreteren en waarderen. Door ons onvolledige begrip van moraliteit is dit een kwestie van geloof en overtuiging geworden. Aangezien iedereen waarden op een andere wijze interpreteert en waardeert, kunnen morele conflicten ontstaan. Gutmann en Thompson kiezen bewust noch voor waardenpluralisme noch voor een absoluut hiërarchisch waardensysteem en houden daarmee alle mogelijkheden open. Hierdoor ontstaat er voor alle opvattingen over moraliteit en voor alle morele overtuigingen ruimte. Ieders morele opvattingen worden erkend en gerespecteerd, wat bijdraagt aan een zo breed en open mogelijke dialoog over morele kwesties.¹⁸

¹⁴ Gutmann & Thompson (1996): 24-5.

¹⁵ Berlin (1969): 171.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Gutmann & Thompson (1996): 25.

¹⁸ Theoretisch gezien is de aanname van onvolledig begrip van moraliteit een goede oplossing om alle metafysische mogelijkheden open te houden. Immers, onvolledig begrip van moraliteit “is fully compatible with the belief that there are moral truths, although it does not presuppose this belief”, zoals Gutmann en Thompson (1996: 25) opmerken. Praktisch gezien is deze oplossing echter typisch liberaal. Zij veronderstelt dat mensen een onderscheid kunnen maken tussen wat ze geloven en wat ze weten, wat niet altijd het geval is. Als iemand zijn eigen morele opvattingen niet ziet als geloofsovertuigingen maar als iets waar hij zekere kennis over heeft, komt het voor hem natuurlijk niet eens *in Frage* om onvolledig begrip van moraliteit aan te nemen.

Tot voorbeeld dient het debat over de initiatiefwet van de Partij voor de Dieren voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht. De waarden godsdienstvrijheid en dierenwelzijn conflicteren met elkaar. Het is duidelijk dat de initiatiefwet niet moreel controversieel zou zijn geweest als deze waarden in dit specifieke geval verenigbaar met elkaar waren. Als er sprake was van volledig begrip van moraliteit, zou er of één correcte oplossing bestaan of niet. In het eerste geval zou de onverenigbaarheid van godsdienstvrijheid en dierenwelzijn niet uitlopen op een moreel conflict, in het tweede geval wel. Het debat over abortus, waarin de vrijheid van de moeder en het leven van de foetus de onverenigbare waarden zijn, heeft een soortgelijke oorsprong. Uit deze voorbeelden blijkt dat de onverenigbaarheid van waarden samen met het onvolledig begrip van moraliteit een morele controverse kan veroorzaken.

De oorzaken voor morele conflicten in de samenleving zijn dus in twee paren in te delen. Het eerste paar bestaat uit schaarste en beperkte generositeit en geeft direct aanleiding tot morele conflicten tussen personen. De onverenigbaarheid van waarden en onvolledig begrip van moraliteit vormen het tweede paar. Hier gaat het primair om conflicten tussen waarden die verworden tot conflicten tussen personen, doordat ieder aan andere waarden de prioriteit geeft.

Tussen beide oorzakenparen is een belangrijke parallel zichtbaar. Een van de oorzaken is inherent aan het probleem, de ander heeft te maken met praktische onvolmaaktheid. Schaarste is een imperfectie in de werkelijkheid, terwijl beperkte generositeit iets is dat inherent is aan de menselijke natuur. Evenzo is het onvolledig begrip van moraliteit een praktische onvolkomenheid, terwijl de onverenigbaarheid van waarden inherent is aan de waarden zelf. Dus morele controverses komen tot stand door de combinatie van metafysische en praktische imperfecties.

Zowel schaarste en beperkte generositeit als de onverenigbaarheid van waarden en onvolledig begrip hangen nauw met elkaar samen. Het bovenstaande toont dat schaarste en beperkte generositeit samen aanleiding geven tot morele conflicten. Hetzelfde geldt voor de onverenigbaarheid van waarden en onvolledig begrip van moraliteit. Ik ben het dan ook niet eens met de conclusie van Gutmann en Thompson dat “all four sources are pervasive, and each is often sufficient, none always necessary, to create an irreducibly moral conflict in politics”.¹⁹ In het licht van de sterke samenhang tussen de oorzaken is het onmogelijk vol te houden dat een oorzaak op zichzelf een voldoende voorwaarde is voor moreel conflict. Ik meen dat elk oorzakenpaar *an sich* een voldoende voorwaarde vormt voor moreel conflict en erken dat in de praktijk beide oorzakenparen vaak gelijktijdig werkzaam zijn.

In het debat over de omzetting van een actief in een passief donorregistratiesysteem spelen bijvoorbeeld beide oorzakenparen een rol. De schaarste van organen vormt de primaire aanleiding voor het conflict. Beperkte generositeit is op twee manieren van belang. Ten eerste gunnen mensen die een orgaan nodig hebben de vrijgekomen organen niet zonder meer aan lotgenoten, ten tweede wil niet iedereen zijn organen afstaan. In dit laatste geval is de beperkte vrijgevigheid dikwijls geen kwestie van egoïsme, maar conflicteert vrijgevigheid met andere waarden, bijvoorbeeld die van een waardig leven na de dood. Omdat hier nog geen

¹⁹ Gutmann & Thompson (1996): 25.

volledig begrip over bestaat, is onduidelijk wat de juiste oplossing is. In het voorbeeld van orgaandonatie zijn alle vier de oorzaken van belang dus samen verantwoordelijk voor het moreel conflict.

1.3 De morele dimensie van politieke vraagstukken

“The political debate (...) most frequently consists of a confrontation between opposing norms and values”, schrijft politicoloog Manin.²⁰ Gutmann en Thompson constateren eveneens dat veel onderwerpen die op de politieke agenda staan een morele component hebben.²¹ In hoeverre die morele dimensie een rol speelt in het politiek debat verschilt per kwestie en kan mijns inziens worden gerelateerd aan de oorzakenparen voor het ontstaan van morele conflicten in de samenleving.

Gutmann en Thompson onderscheiden twee paar oorzaken die ieder op zich of samen aanleiding kunnen geven tot morele controverses. Schaarste en beperkte generositeit vormen het eerste, conflicterende waarden en onvolledig begrip van moraliteit het tweede paar. Bij politieke kwesties met een morele dimensie bepaalt het oorzakenpaar dat primair verantwoordelijk is voor de morele spanning, de aard van het debat.

Bij sommige politieke debatten speelt de morele dimensie een zeer belangrijke rol. Dit geldt bijvoorbeeld voor de debatten over een verbod op de onverdoofde rituele slacht en over het burgerinitiatief Voltooid Leven, die als casussen voor deze scriptie zullen dienen. In de eerste kwestie staan godsdienstvrijheid en dierenwelzijn op gespannen voet met elkaar, in de tweede zelfbeschikking en de waardigheid van het leven. Debatten over morele vraagstukken waaraan conflicterende waarden en onvolledig begrip van moraliteit ten grondslag liggen, zijn hoofdzakelijk moreel van aard. Er is primair sprake van een waardenconflict, dat is uitgegroeid tot een conflict tussen personen. De oorzaak van dit soort conflicten is dus inherent aan moraliteit zelf. Aan welke waarde mensen de prioriteit geven, is allereerst een persoonlijke keuze. Daarom kunnen de parlementariërs in dergelijke debatten ook gemakkelijker een beroep doen op hun persoonlijke geweten en is er dus meer ruimte dan gebruikelijk voor hun autonome rol. Dit maakt dat zij de mogelijkheid hebben om echt met elkaar in debat te treden over de morele dimensie van deze vraagstukken.

Bij andere politieke debatten is er slechts beperkt aandacht voor de morele dimensie, hoewel deze duidelijk aanwezig is. Dit is bijvoorbeeld het geval bij debatten over bezuinigingen op ontwikkelingssamenwerking of over een inkomensafhankelijke zorgpremie. De morele spanning in deze kwesties wordt veroorzaakt door schaarste en beperkte generositeit. In beide gevallen is geld het schaarse goed. Morele spanningen waarvan schaarste en beperkte vrijgevigheid de aanleiding zijn, zijn in de eerste plaats herverdelingsvraagstukken. Niet verschillende waarden, maar de belangen van verschillende groepen staan direct tegenover elkaar. De politiek moet beslissen welke groep aan het langste eind trekt. Omdat deze keuze dikwijls ideologisch geïnspireerd is en met morele argumenten gerechtvaardigd wordt, zijn dergelijke vraagstukken ook morele

²⁰ Manin (1987): 353.

²¹ Gutmann & Thompson (1996): 1.

conflicten, maar pas in tweede instantie. In eerste instantie zijn het belangenconflicten, waarin politici een keuze moeten maken tussen de belangen van verschillende groepen. Daarom spelen bij dergelijke kwesties de opvattingen van de achterban, de belangen van de kiezers, onderhandelingen en de politieke en maatschappelijke machtsverhoudingen een hoofdrol, en komt de morele dimensie van dit soort kwesties alleen bij tijd en wijle ten tonele.

Samenvattend kunnen we zeggen dat veel onderwerpen die de politieke arena bereiken een morele dimensie hebben, maar dat de aandacht die daaraan wordt besteed afhangt van de oorsprong van de morele spanning. Is er primair sprake van een herverdelingsvraagstuk en dus van een belangenconflict tussen personen, dan speelt de morele kant van de zaak slechts een bijrol in de politiek. Is de morele spanning echter inherent aan moraliteit doordat zij wordt veroorzaakt door conflicterende waarden, dan heeft het debat hoofdzakelijk een moreel karakter.

Hoofdstuk 2: Deliberatieve democratie

In deze scriptie vormt deliberatieve democratie het uitgangspunt voor de ontwikkeling van een ideaalmodel voor het politiek debat over morele controverses. Deze politieke theorie is er in allerlei soorten en maten. Na een korte inleiding op deliberatieve democratie in het algemeen wordt in de eerste paragraaf de keuze voor de theorie van Gutmann en Thompson toegelicht. In het vervolg van dit hoofdstuk en deze scriptie kom ik alleen nog te spreken over Gutmann en Thompsons versie van deliberatieve democratie. De tweede paragraaf gaat in op de kerngedachten van deliberatieve democratie en de derde paragraaf vergelijkt deliberatieve democratie met andere politiek-filosofische theorieën. De omgangswijze van deliberatieve democratie met morele controverses, het kenmerk waarin deliberatieve democratie zich onderscheidt van andere politieke theorieën, staat centraal in paragraaf vier. In paragraaf vijf wordt ten slotte de belangrijkste kritiek op deliberatieve democratie behandeld.

2.1 Korte inleiding op deliberatieve democratie

Het geven van een korte inleiding op deliberatieve democratie in het algemeen is haast een onmogelijke opgave. De standaardwerken op het gebied van deliberatieve democratie geven uiteenlopende beschrijvingen van de kern van deze politieke theorie:

The core idea is simple: when citizens or their representatives disagree morally, they should continue to reason together to reach mutually acceptable decisions.²²

Broadly defined, *deliberative democracy* refers to the idea that legitimate lawmaking issues from the public deliberation of citizens. As a normative account of legitimacy, deliberative democracy evokes ideals of rational legislation, participatory politics, and civic self-governance. In short, it presents an ideal of political autonomy based on the practical reasoning of citizens.²³

There is a robust core of phenomena that count as deliberative democracy... All agree, I think, that the notion includes collective decision making with the participation of all who will be affected by the decision or their representatives: this is the democratic part. Also, all agree that it includes decision making by means of arguments offered *by* and *to* participants who are committed to the values of rationality and impartiality: this is the deliberative part.²⁴

²² Gutmann & Thompson (1996): 1.

²³ Bohman & Rehg (1997): ix. Originele cursivering.

²⁴ Elster (1998): 8. Originele cursivering.

Uit deze passages is te concluderen dat een eenduidige kerngedachte van deliberatieve democratie ontbreekt. Het enige punt van overeenkomst tussen de verschillende definities is het feit dat beslissingen tot stand komen door middel van deliberatie. Deliberatieve democratie is dus een vorm van democratie waarin aan het nemen van beslissingen een redelijke uitwisseling van argumenten ten grondslag ligt, ofwel een democratie waarin deliberatie een centrale rol speelt.²⁵

De deliberatieve democratie bestaat dus niet. In het vervolg van dit hoofdstuk en deze scriptie zal ik me dan ook alleen richten op de theorie over deliberatieve democratie die is ontwikkeld door Gutmann en Thompson. Deze theorie past het best bij dit onderzoek, dat een ideaalmodel wil ontwikkelen voor het politiek debat over moreel controversiële onderwerpen, aangezien Gutmann en Thompson onder deliberatieve democratie “a conception of democracy that secures a central place for moral discussion in political life” verstaan.²⁶ Bovendien staan Gutmann en Thompson in tegenstelling tot andere deliberatief democraten uitgebreid stil bij het proces en de inhoud van de deliberatie zelf.²⁷ Het feit dat Gutmann en Thompson morele debatten in het middelpunt van de politiek plaatsen en aandacht hebben voor deliberatie zelf maakt dat deze theorie het meest geschikt is voor de ontwikkeling van een ideaalmodel voor het politiek debat over moreel controversiële onderwerpen.

2.2 De idee van deliberatieve democratie

In *Democracy and Disagreement* doen Gutmann en Thompson een eerste poging om een zo volledig mogelijke deliberatief democratische theorie te ontwikkelen. Deliberatieve democratie is volgens hen een vorm van democratie waarin morele debatten in het centrum van de politieke wereld staan. Toch is het niet zo dat zij politiek en moraliteit laten samenvallen. Gutmann en Thompson constateren slechts dat veel onderwerpen die de politieke agenda bereiken een morele component hebben en zijn van mening dat noch de politiek noch politieke theorieën op adequate wijze omgaan met het morele karakter van politieke debatten. Wanneer een controversie een morele component bevat, moet deze volgens hen onderkend en centraal gesteld worden in de discussie.

Na veel kritiek en aanvullingen op hun oorspronkelijke theorie presenteren Gutmann en Thompson in hun werk *Why Deliberative Democracy?* de meest recente versie van hun theorie. Daarin wordt deliberatieve democratie als volgt gedefinieerd:

²⁵ Het Engelse werkwoord *to reason* impliceert dat de uitwisseling van argumenten of ideeën op redelijke wijze dient te geschieden. Vergelijk Van Eemeren & Grootendorst (2000): 127-38 voor een discussie over en definiëring van het begrip ‘redelijkheid’.

²⁶ Gutmann & Thompson (1996): 1.

²⁷ Ibidem.

We can define deliberative democracy as a form of government in which free and equal citizens (and their representatives), justify decisions in a process in which they give one another reasons that are mutually acceptable and generally accessible, with the aim of reaching conclusions that are binding in the present on all citizens but open to challenge in the future.²⁸

In deze definitie komen de vier belangrijkste kenmerken van deliberatieve democratie naar voren.²⁹ Ten eerste staat rechtvaardiging van beslissingen centraal.³⁰ De legitimiteit van beslissingen hangt in een deliberatieve democratie af van de mate waarin en de wijze waarop de beslissing tegenover alle betrokken partijen gerechtvaardigd worden. Deliberatie is binnen deliberatieve democratie een belangrijke, maar zeker niet de enige beslissingsmethode. Andere methoden kunnen zonder problemen worden toegepast mits het gebruik ervan op enig moment in een deliberatie rechtvaardiging heeft gekregen. Het principe van rechtvaardiging, van het geven van goede argumenten aan alle betrokkenen en van de beantwoording van kritiek en/of tegenargumenten, is zo essentieel voor deliberatieve democratie dat dit het enige deliberatief democratische principe is dat geen provisioneel karakter heeft.³¹ Het tweede kenmerk betreft de redenen die in het proces van rechtvaardiging gegeven worden. Deze redenen moeten toegankelijk zijn, waarmee wordt bedoeld dat ze voor alle betrokkenen te begrijpen zijn. Begrijpelijkheid is immers een noodzakelijke voorwaarde voor goede rechtvaardiging.

Ten derde heeft deliberatieve democratie tot doel om bindende beslissingen te maken. Deliberatieve democratie is een politieke theorie en in de politiek zijn oneindige lange discussies mogelijk noch wenselijk. Derhalve is het noodzakelijk dat beslissingen een bindend karakter hebben. Deliberatieve democratie vereist echter niet dat deze beslissingen oneindig lang geldig zijn. Integendeel, het vierde kenmerk van deliberatieve democratie is dat besluitvorming een dynamisch proces is en dat alle besluiten slechts een voorlopig karakter hebben. Hiermee wordt niet alleen bedoeld dat het mogelijk moet zijn een bepaald onderwerp of een bepaalde beslissing in de toekomst opnieuw ter discussie te stellen, maar ook dat het mogelijk moet zijn om daadwerkelijk op de beslissing terug te komen en anders te besluiten.³² De tijdelijkheid van besluiten is om twee redenen belangrijk. Allereerst is zowel de politieke besluitvorming als het menselijk kenvermogen niet perfect. Door het provisionaliteitsprincipe is deliberatieve democratie zelfcorrigerend. Bovendien is een beslissing voor andersdenkenden makkelijker te accepteren wanneer de mogelijkheid tot herziening bestaat. De kracht van deliberatieve democratie schuilt mijns inziens in dit provisionaliteitsprincipe, omdat dit principe goed recht doet aan de ware aard van democratische politiek. De voorlopigheid geldt niet alleen voor de besluiten die in een deliberatieve democratie worden gemaakt, maar ook voor de theorie zelf. Dit maakt deliberatieve democratie een organische in plaats van statische politieke theorie, die openstaat voor

²⁸ Gutmann & Thompson (2004): 7.

²⁹ De uitleg van deze kenmerken is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Gutmann & Thompson (2004): 3-7.

³⁰ Iedere vorm van rechtvaardigingsdenken mondt onvermijdelijk uit in het in de filosofie bekende Münchhausen-trilemma, wat inhoudt dat rechtvaardiging hetzij uitloopt op een oneindige reeks van steeds nieuwe rechtvaardigingen hetzij op circulaire argumentatie hetzij op het afbreken van de argumentatie op een willekeurig punt dat als axioma beschouwd wordt. Cf. Van Eemeren & Grootendorst (2000): 135.

³¹ Gutmann & Thompson (2004): 110-6.

³² Ibidem: 116-9.

nieuwe inzichten en interpretaties.³³

De overeenkomst tussen alle vormen van deliberatieve democratie is dat deliberatie een hoofdrol dient te spelen bij besluitvorming. Dit geldt dus ook voor Gutmann en Thompsons versie van deliberatieve democratie. Omdat deliberatieve democratie een theorie is over politieke besluitvorming, heeft zij voornamelijk betrekking op het instituut waarin politieke besluiten worden genomen. Ondanks de focus op de institutionele context veronderstelt deliberatieve democratie dat deliberatie niet alleen in het besluitvormende instituut maar ook elders in de samenleving met enige regelmaat plaatsvindt, “because deliberative politics works best when citizens do not experience it as an alien activity”.³⁴ Om dit te bewerkstelligen moet vooral het onderwijs uitgebreid aandacht schenken aan deliberatie.³⁵

Gutmann en Thompson verantwoorden de centrale plaats van deliberatie bij besluitvorming met behulp van een viertal argumenten.³⁶ Allereerst geldt dat moeilijke politieke besluiten door de benadeelde of verliezende partijen makkelijker geaccepteerd worden wanneer het besluit berust op zorgvuldige afweging van ieders argumenten dan wanneer macht, geld en status van de deelnemende partijen de doorslaggevende rol spelen bij de besluitvorming. Verder zorgt deliberatie ervoor dat de deelnemers met verschillende perspectieven in aanraking komen. Deze horizonverbreding stimuleert hen tot een open houding ten opzichte van elkaar en elkaars standpunten. Bovendien kan deliberatie ondoorzichtige conflicten verhelderen. De aard van het conflict, moreel of niet-moreel, komt via deliberatie aan het licht en in het geval van morele conflicten wordt duidelijk op welke punten de deelnemende partijen verschillen. Tot slot verhoogt deliberatie de kans op moreel verdedigbare uitkomsten bij conflicten. Immers, “through give-and-take of argument, citizens and their accountable representatives can learn from one another, come to recognize their individual and collective mistakes, and develop new views and policies that are more widely justifiable”.³⁷

Gutmann en Thompson geven verschillende argumenten voor het centraal stellen van deliberatie, maar het argument dat deliberatie altijd leidt tot overeenstemming is daar niet een van. De deelnemende partijen moeten overeenstemming nastreven, maar “deliberative democrats do not expect deliberation always or even usually to yield agreement”.³⁸ Wanneer het niet mogelijk is om tot overeenstemming te komen, moet men verder blijven discussiëren op basis van wederzijds respect om te komen tot een zogenaamde *economy of moral disagreement*, een fundamenteel concept binnen de deliberatieve democratie van Gutmann en Thompson:

³³ Ibidem: 110-6.

³⁴ Gutmann & Thompson (2004): 35. Hoewel er overlap bestaat tussen deliberatief democratische politieke theorieën en vormen van participatiedemocratie, zijn deliberatieve democratie en participatiedemocratie absoluut niet hetzelfde. De kern van deliberatieve democratie is dat deliberatie een centrale rol speelt bij besluitvormingsprocessen, terwijl de essentie van participatiedemocratie is dat de burgers zoveel en zo vaak mogelijk bij politiek betrokken worden en daarin een bepalende rol spelen. Ondanks het feit dat Gutmann en Thompson (2004: 30) het wenselijk achten dat deliberatie niet alleen in het besluitvormende instituut maar ook elders in de samenleving een rol speelt, streven zij niet expliciet naar participatiedemocratie: “The ideal of a society of free and equal citizens does not call on everyone to spend a great amount of time participating in politics. Nor does it require that citizens make all the important decisions themselves.”

³⁵ Ibidem: 35-6.

³⁶ Gutmann & Thompson (1996): 39-51 en Gutmann & Thompson (2004): 10-3.

³⁷ Gutmann & Thompson (1996): 43.

³⁸ Gutmann & Thompson (2004): 7.

When political opponents seek to economize on their disagreements, they continue to search for fair terms of social cooperation even in face of their fundamental (and often foundational) disagreements. They do so by justifying the policies that they find most morally defensible, in a way that minimizes rejection of the reasonable positions that they nonetheless oppose on moral grounds. By practicing an economy of moral disagreement, citizens who disagree on one issue are better able to work together on other causes whose goals they share.³⁹

Alle theorieën over deliberatieve democratie stellen deliberatie centraal en proberen het op een of andere wijze te verdedigen. Gutmann en Thompson zijn echter de eersten die expliciet en uitvoerig bij het concept deliberatie zelf stilstaan. In *Democracy and Disagreement* gaan ze zowel in op het proces als op de inhoud van de deliberatie.

Drie principes geven sturing aan het proces van deliberatie: *reciprocity*, *publicity* en *accountability*. Reciprociteit is “the fundamental value of deliberative democracy” en eist van de delibererende partijen dat zij elkaar argumenten en redenen geven die de ander in principe zou moeten kunnen accepteren.⁴⁰ Bovendien verlangt reciprociteit een houding die gebaseerd is op wederzijds respect:

Reciprocity deals with disagreements in a way that expresses the equal status of citizens. (...) Reciprocity asks citizens and their representatives to try to justify their views to one another and to treat with respect those who make a good-faith effort to engage in this mutual enterprise, even when they cannot resolve their disagreements. When citizens morally disagree about public policy, reciprocity suggests that they should deliberate with one another, seeking moral agreement when they can and maintaining mutual respect when they cannot.⁴¹

Het principe van openbaarheid, *publicity*, houdt in dat zowel de deliberatie als de informatie waarop men zich tijdens deliberatie baseert openbaar is.⁴² *Accountability* doelt op de verantwoordingsplicht. Deze is in een deliberatieve democratie veel omvangrijker dan in de huidige politieke praktijk en de meeste andere politieke theorieën:

In a deliberative forum, each is accountable to all. Citizens and officials try to justify their decisions to all those who are bound by them and some of those who are affected by them.⁴³

³⁹ Ibidem: 134. Dit idee van een *economy of moral disagreement*, een centraal concept binnen de theorie van Gutmann en Thompson, is al te vinden in het artikel *Justice as Fairness* van Rawls (1985: 225), waarin hij zegt: “One task of political philosophy in a democratic society is to focus on such questions [fundamental controversies] and to examine whether some underlying basis of agreement can be uncovered and a mutually acceptable way of resolving these questions publicly established. Or if these questions cannot be fully settled, as may well be the case, perhaps the divergence of opinion can be narrowed sufficiently so that political cooperation on a basis of mutual respect can still be maintained.”

⁴⁰ Gutmann & Thompson (2004): 141. Vergelijk Gutmann & Thompson (1996): 52-94, waar het reciprociteitsprincipe uitgebreid wordt besproken.

⁴¹ Ibidem: 141-2.

⁴² Hoewel het openbaarheidsprincipe ondubbelzinnig lijkt, levert het toch een aantal problemen op. In Gutmann & Thompson (1996): 94-127 wordt ingegaan op deze problemen en op de wijze waarop daarmee in een deliberatieve democratie moet worden omgegaan.

⁴³ Gutmann & Thompson (1996): 128. *Accountability* wordt grondig besproken in Gutmann & Thompson (1996): 128-64.

In een deliberatieve democratie is het dus bij het nemen van besluiten niet voldoende om alleen verantwoording af te leggen aan de eigen achterban of aan degenen voor wie de beslissing bindend is. Aan iedereen die door het besluit wordt beïnvloed moet rekenschap worden gegeven.

Reciprocity, *publicity* en *accountability* betreffen het proces van deliberatie. Ook de inhoud van de deliberatie wordt gereguleerd, en dus begrensd, door drie principes: *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity*.⁴⁴ Deze substantieve principes beperken hetgeen er onderwerp kan zijn van deliberatie en dienen daardoor als bescherming van fundamentele democratische waarden. Een deliberatieve democratie dient de *basic liberty* van de burgers te beschermen. Onder *basic liberty* verstaan Gutmann en Thompson de bescherming van “the physical and mental integrity of persons”.⁴⁵ Het principe van *opportunity* is gebaseerd op de egalitaristische gedachte dat “citizens do not deserve their place in the natural lottery”.⁴⁶ Gutmann en Thompson nemen deze gedachte over en menen dat deliberatieve democratie zich in moet zetten voor gelijke kansen voor iedereen. Zij maken hierbij een onderscheid tussen *basic opportunity* en *fair opportunity*:

A principle of basic opportunity calls for giving individuals the capacity to make choices among good lives by providing the basic opportunities that give them such a capacity. A principle of fair opportunity calls for nondiscrimination in the distribution of social resources that people value highly but may not be essential to living a good life or having choice among good lives.⁴⁷

Deze zes principes vormen de fundamentele randvoorwaarden voor een deliberatie. Het deliberatief democratische provisionaliteitsprincipe impliceert dat de precieze betekenis van deze principes tijdelijk van aard is en immer ter discussie kan worden gesteld. Toch bestaat er te allen tijden een voorlopige definitie van deze principes. Daarom is het mogelijk dat zij zowel de vorm als de inhoud van de deliberatie reguleren. Gutmann en Thompson noemen deze zes principes de “constitutional principles” van deliberatieve democratie.⁴⁸ Hierover zeggen ze:

Constitutional principles refer to standards that public officials and citizens must not violate in the making of public policy in order that those policies can be provisionally justified to the citizens who are bound by them. These constitutional principles serve best as self-constraints.⁴⁹

⁴⁴ De beschrijving van deze principes berust op Gutmann & Thompson (1996): 199-229 en Gutmann & Thompson (2004): 137.

⁴⁵ Gutmann & Thompson (1996): 203.

⁴⁶ Ibidem: 209. Dit is de kerngedachte van het egalitarisme en het probleem waarop alle egalitaristische politieke theorieën een antwoord proberen te vinden. De eerste die dit probleem aan de kaak stelde en op zoek ging naar een oplossing was John Rawls in *A Theory of Justice*, waarmee hij zorgde voor een ware opleving binnen de twintigste-eeuwse politieke filosofie.

⁴⁷ Gutmann & Thompson (2004): 137.

⁴⁸ Gutmann & Thompson (1996): 199.

⁴⁹ Ibidem.

Samengevat behelst deliberatieve democratie voor Gutmann en Thompson een democratische regeringsvorm waarin de rechtvaardiging van besluiten, die enerzijds voor een bepaalde periode bindend en anderzijds altijd provisioneel zijn, met toegankelijke en respectvolle redenen centraal staat. Het besluit zelf komt hetzij tot stand via deliberatie hetzij via een andere methode waartoe in een deliberatie overeengekomen is. Een deliberatie wordt gestuurd door zes constitutionele principes: *reciprocity*, *publicity*, *accountability*, *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity*. De eerste drie zijn randvoorwaarden voor het proces van deliberatie, de laatste drie beperken de inhoud ervan. Een goede deliberatie respecteert al deze principes.

2.3 Vergelijking van deliberatieve democratie met andere politieke theorieën

Het maken van een inhoudelijke vergelijking tussen deliberatieve democratie en andere belangrijke twintigste-eeuwse politieke theorieën is een interessant doch zeer omvangrijk project, dat niet binnen deze scriptie past. Derhalve zal ik me hier beperken tot een vergelijking op een hoger, abstracter niveau. Daarvoor is het belangrijk een onderscheid te maken tussen zogenaamde eerste-orde en tweede-orde politieke theorieën.⁵⁰ Eerste-orde politieke theorieën zijn alomvattend en als het ware absoluut. Ze gaan uit van een aantal consistente en onbetwifelbare basisprincipes waaruit de hele theorie wordt afgeleid en opgebouwd. Tweede-orde theorieën bestaan uit principes die omschrijven hoe er met conflicterende eerste-orde theorieën moet worden omgegaan.

De meeste twintigste-eeuwse politieke theorieën, zoals het liberalisme, het utilitarisme, het liberaal egalitarisme en het communitarisme, zijn eerste-orde theorieën.⁵¹ Alle presenteren zij een alomvattend beeld van welke principes in de politiek leidinggevend moeten zijn en waar samenleving en staat naar moeten streven. Deliberatieve democratie is daarentegen een tweede-orde theorie, aangezien zij omschrijft hoe de politiek met conflicterende opvattingen, dus ook met conflicterende theorieën, moet omgaan.

Deliberatieve democratie verschilt dus van de meeste politieke theorieën omdat zij een tweede-orde theorie is. Zij is echter niet de enige. Haar belangrijkste tegenhanger op dit gebied is aggregatieve democratie.⁵² De belangrijkste beslissingsmethoden binnen een aggregatieve democratie zijn meerderheidsbesluitvorming via stemmingen en het gebruik van formele modellen die op basis van de voorkeuren van de burgers de optimale uitkomst berekenen. Het fundamentele verschil tussen aggregatieve en deliberatieve democratie is dat de eerstgenoemde de voorkeuren van burgers als gegeven beschouwd en blindelings op een vooraf bepaalde methode vertrouwt die de verschillende voorkeuren combineert, terwijl de laatstgenoemde vraagt om rechtvaardiging van de voorkeuren en zich daardoor expliciet met de geuite voorkeuren bezighoudt. Deliberatieve democratie beschouwt de voorkeuren van de burgers niet als statisch, maar als dynamisch.

Naast een onderscheid tussen eerste- en tweede-orde theorieën is het om deliberatieve democratie van andere politieke theorieën te onderscheiden bovendien nuttig om verschil aan te brengen tussen substantiële en

⁵⁰ Gutmann & Thompson (2004): 200-1.

⁵¹ Ibidem: 13.

⁵² Ibidem: 13-21.

procedurele theorieën. Substantiële politieke theorieën rechtvaardigen politieke besluiten met behulp van morele principes, terwijl procedurele theorieën de rechtvaardigheid van besluiten volledig ontlene aan de gebruikte methode.⁵³ In het geval van substantiële theorieën moet de inhoud van de beslissingen dus moreel gerechtvaardigd worden. In het geval van procedurele theorieën niet; een uitkomst is rechtvaardig zolang zij bereikt is middels de door de theorie voorgeschreven methoden.

Gutmann en Thompson betogen dat een politieke theorie die alleen procedurele of alleen substantiële principes bevat nooit een goede democratische theorie kan zijn.⁵⁴ Als een theorie louter procedurele principes heeft, zijn er uitkomsten mogelijk die in tegenspraak zijn met de kernwaarden van democratie, zoals de vrijheid en gelijkheid van alle burgers, en die daarom onrechtvaardig zijn. Bovendien hebben procedurele principes altijd een substantiële inhoud. De keuze voor een bepaalde procedure is namelijk niet willekeurig, maar berust op morele redenen. Een theorie met alleen substantiële principes is ook onrechtvaardig, aangezien deze principes al snel een absolute maatstaf worden die het speelveld van democratie beperken. Een goede democratische theorie moet dus zowel procedurele als substantiële principes bevatten die elkaar in evenwicht houden. Deliberatieve democratie voorziet hierin. Van de zes constitutionele principes van deliberatieve democratie, *reciprocity*, *publicity*, *accountability*, *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity*, zijn de eerste drie hoofdzakelijk procedureel en de laatste drie voornamelijk substantieel. De voorlopige status van deze principes waarborgt dat deliberatieve democratie geen autoritaire theorie wordt. In de woorden van Gutmann en Thompson:

It follows that if the moral and political authority of free and equal citizens is to be safeguarded, then neither procedural nor substantive principles of deliberative democracy can claim priority. Both need to be treated as morally and politically provisional. (...) The provisional status of all principles, procedural and substantive alike, thus constitutes a distinctive strength of deliberative theory, and at the same time offers deliberative democrats an effective way of uniting procedural and substantive principles into a coherent theory.⁵⁵

Deliberatieve democratie onderscheidt zich dus op twee manieren van andere politieke theorieën. Om te beginnen is deliberatieve democratie uniek omdat het een tweede-orde theorie is die voorkeuren en denkbeelden van mensen niet als gegeven beschouwt, maar om rechtvaardiging en verantwoording ervan vraagt. Bovendien bestaat deliberatieve democratie uit zowel substantiële als procedurele principes, die elkaar wegens hun provisionele status in evenwicht houden.

⁵³ Ibidem: 200-1. Hoewel substantiële theorieën dikwijls eerste-orde zijn en procedurele tweede-orde, geldt dit zeker niet altijd. Zo is het Rawlsiaans liberaal egalitarisme bijvoorbeeld een eerste-orde theorie, die zowel substantiële als procedurele principes bevat.

⁵⁴ Ibidem: 23-6.

⁵⁵ Ibidem: 26.

2.4 Morele conflicten in een deliberatieve democratie

Moderne liberale theorieën houden morele conflicten zo veel mogelijk buiten de politieke arena.⁵⁶ Volgens Gutmann en Thompson gebeurt dit op basis van de volgende argumentatie.⁵⁷ In een pluralistische samenleving houdt iedereen er een andere religie of levensovertuiging op na. Omdat er niet op een rationele manier vastgesteld kan worden wat de ware religie of levensovertuiging is, moet de staat een sceptische houding aannemen. Hieruit volgt dat de staat zich neutraal moet opstellen ten aanzien van alle religies en levensovertuigingen. Dit resulteert erin dat de staat zich niet actief met religieuze of levensbeschouwelijke kwesties dient bemoeien en deze kwesties dus zoveel mogelijk buiten de politiek moet houden.

Het resultaat van deze analyse, het feit dat liberale theorieën ernaar streven de politiek zoveel mogelijk te ontdoen van morele conflicten, is mijns inziens correct, maar de analyse zelf niet. In de analyse van Gutmann en Thompson volgt de neutraliteit van de staat uit moreel scepticisme, terwijl ik van mening ben dat de onpartijdigheid van de staat een van de centrale axioma's van het liberalisme is en dus niet tot een ander principe herleidbaar.⁵⁸ Hoe dan ook, in beide gevallen leidt de neutraliteit van de staat ertoe dat de staat morele controverses buiten de politiek probeert te houden en dat hij, wanneer dergelijke kwesties toch de politiek bereiken, zo min mogelijk wil ingrijpen.⁵⁹

Uit het neutraliteitsprincipe volgt dus dat liberale overheden inzake morele controverses zo mogelijk geen actie ondernemen. Daardoor wordt het liberalisme vaak het volgende verweten:

Liberals ask of everyone a certain restraint in calling for the use of state power to further specific, controversial moral or religious conceptions – but the results of that restraint appear with suspicious frequency to favor precisely the controversial moral conceptions that liberals usually hold.⁶⁰

Het beroep van het liberalen op het hogere-orde principe van neutraliteit leidt tot een resultaat dat precies overeenstemt met belangrijke liberale uitgangspunten. Hoewel Gutmann en Thompson dit verwijt nergens expliciet uiten, volgt uit het feit dat zij moderne liberale theorieën als eerste-orde theorieën classificeren dat zij dit bezwaar wel degelijk onderschrijven. Dit verwijt komt er namelijk precies op neer dat liberale theorieën, door neutraliteit van de staat als uitgangspunt te nemen bij conflicterende morele opvattingen, pretenderen tweede-orde theorieën te zijn, terwijl zij in werkelijkheid eerste-orde theorieën zijn.

⁵⁶ In deze paragraaf wordt tamelijk uitgebreid ingegaan op de plaats van morele conflicten in het liberalisme, terwijl andere politieke theorieën buiten beschouwing blijven. Hier heb ik voor gekozen omdat deze scriptie zich richt op politiek debat over morele controverses in westerse democratieën en deze volledig van liberale denkbeelden doordrenkt zijn.

⁵⁷ Gutmann & Thompson (2004): 66-78.

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld Larmore (1987): 42 en Rawls (1988): 260. Rawls (1999: 186-90) en Nagel (1987: 227-31) maken zelfs expliciet dat de liberale neutraliteit niet op moreel scepticisme berust. Dworkin (1974: 501-6) beweert daarentegen dat scepticisme wel aan de onpartijdigheid of neutraliteit van het liberalisme ten grondslag ligt.

⁵⁹ Merk op dat de overheid wel ingrijpt wanneer belangrijke liberale waarden, zoals de onpartijdigheid van de staat of de vrijheid en gelijkheid van alle burgers, in het geding komen.

⁶⁰ Nagel (1987): 216. Nagel probeert in dit artikel overigens het liberale neutraliteitsprincipe in het licht van dit verwijt te verdedigen.

Volgens liberale theorieën moet de politiek zich zo min mogelijk inlaten met morele controverses. Gutmann en Thompson kennen ze juist een centrale plaats toe in de politieke arena. De reden voor het centraal stellen van morele controverses in hun theorie over deliberatieve democratie ligt in de constatering van Gutmann en Thompson dat een van de grootste problemen waar moderne democratieën mee te kampen hebben is dat moderne democratieën geen manier hebben om met morele controverses om te gaan, terwijl veel onderwerpen die de politiek bereiken een duidelijke morele component hebben.⁶¹

De centrale positie die deliberatieve democratie aan morele conflicten toekent vormt een belangrijk inhoudelijk onderscheid met andere politieke theorieën.⁶² Eerste-orde theorieën kunnen nooit een manier bieden om met morele conflicten om te gaan, daar zij zich baseren op een verzameling onbetwistbare basisprincipes. Andere dan de eigen morele principes worden afgewezen. Eerste-orde theorieën bieden geen oplossing voor morele conflicten, maar zijn er juist de oorzaak van. Tweede-orde theorieën, waarvan deliberatieve en aggregatieve democratie de meest belangrijke zijn, presenteren manieren om met de conflicterende eerste-orde theorieën om te gaan. Aggregatieve democratie ziet de voorkeuren van mensen, dus ook de morele voorkeuren, als vaste gegevens die op een bepaalde wijze geanalyseerd moeten worden. In haar analyses neemt aggregatieve democratie de morele diversiteit in de samenleving mee, maar zij biedt geen manier om ermee om te gaan. Dit hoeft ook niet, aangezien het doel van aggregatieve democratie is om voorkeuren te analyseren, niet om deze te veranderen of te rechtvaardigen.

In tegenstelling tot andere politieke theorieën biedt deliberatieve democratie wel een manier om met morele conflicten om te gaan. Een eerste en noodzakelijke voorwaarde is dat het morele karakter van een conflict als zodanig wordt onderkend wanneer daarvan sprake is. De essentie van de omgangswijze met morele conflicten ligt in wederzijds respect, dat Gutmann en Thompson stellen tegenover het in liberale samenlevingen bejubelde ideaal van tolerantie. Tolerantie houdt in dat burgers elkaars standpunten verdragen:

Citizens go their separate ways, keeping their moral reasons to themselves, avoiding moral engagement.⁶³

Aan tolerantie kleeft echter het volgende nadeel:

Within the liberal tradition, tolerance is regarded merely as a moral duty, which does not require authentic interaction or exchange between sides. Indeed, the concept of tolerance itself does not entail genuine equality.⁶⁴

Daarom stellen Gutmann en Thompson tegenover tolerantie het ideaal van wederzijds respect, dat veel verder gaat:

⁶¹ Gutmann & Thompson (1996): 1. Strict genomen spreken Gutmann en Thompson hier alleen over de Amerikaanse democratie, maar in hun werk impliceren zij veelvuldig dat hun analyses ook op andere moderne democratieën van toepassing zijn.

⁶² Gutmann & Thompson (2004): 13.

⁶³ Gutmann & Thompson (1996): 63.

⁶⁴ Marras & Euli (2008): 138-9.

But mutual respect demands more than toleration. It requires a favorable attitude toward, and constructive interaction with, the persons with whom one disagrees.⁶⁵

Deliberatieve democratie eist dus erkenning van de morele aard van controverses wanneer daarvan sprake is. Vervolgens verlangt zij niet naar een *laissez-faire* houding, maar naar een constructieve dialoog op basis van wederzijds respect die focust op de morele, principiële kant van de controverse. Een dergelijke omgang met morele conflicten maakt deliberatieve democratie een van de weinige politieke theorieën die werkelijk recht doet aan de in de samenleving bestaande morele controverses.

2.5 Deliberatieve democratie in perspectief

Gutmann en Thompsons versie van deliberatieve democratie is, evenals alle andere overigens, niet vrij gebleven van kritiek van andere politiek filosofen en politicologen. Deze kritiek is veelvuldig en divers.⁶⁶ Om hier enige ordening in aan te brengen is het nuttig de diverse kanttekeningen te verdelen in praktische en theoretische bezwaren. In deze paragraaf wordt zowel ingegaan op het belangrijkste praktische als op het voornaamste theoretische bezwaar.

In het leeuwendeel van de praktische bezwaren tegen deliberatieve democratie is mijns inziens een centrale stellingname te ontdekken: Gutmann en Thompson zijn door hun sterke focus op deliberatie blind voor de ware aard van politiek. Dit verwijt krijgt op verschillende manieren vorm.

De titel van zijn artikel “Enough of Deliberation: Politics is about Interest and Power” geeft krachtig het belangrijkste bezwaar van Shapiro weer.⁶⁷ Macht en belangen bepalen de politiek. Hier kan deliberatie volgens hem niets aan veranderen. Shapiro geeft toe dat deliberatie meer inzicht kan geven in de ware aard van controverses, maar beweert dat dit zowel overeenkomsten als verborgen verschillen aan het licht brengt. De onderliggende belangen bepalen of de overeenkomsten of verschillen centraal staan in het debat. Bovendien worden de aard en inhoud van het politiek debat bepaald door mensen met geld en macht. De hoop dat deliberatie de politiek verheft boven zaken als macht en belangen is ijdel. Sanders wijst er bovendien op dat, zelfs wanneer ieders deliberatieve vaardigheden even goed zijn, de sociale status van de deelnemers de uitkomst en waardering van het deliberatief proces in belangrijke mate bepaalt.⁶⁸ Deliberatie

⁶⁵ Gutmann & Thompson (1996): 79. Het verschil tussen tolerantie en wederzijds respect wordt mooi gereflecteerd in de etymologie van beide woorden. Tolerantie stamt van het Latijnse *tolerare* dat als hoofdbetekenis ‘verdragen’ of ‘dulden’ heeft. Respect komt van het Latijnse werkwoord *respicio* dat onder meer ‘omzien naar’ en ‘rekening houden met’ betekent. Tolerantie is dus passief, terwijl respect een actieve houding veronderstelt.

⁶⁶ Ter illustratie, bijna de helft van het boek *Deliberative Politics* van Macedo (1999) is gewijd aan kritiek op de theorie van Gutmann en Thompson.

⁶⁷ Shapiro (1999): 28-38. Merk op dat dit verwijt niet zozeer gericht is tegen deliberatieve democratie in het bijzonder, maar gemaakt kan worden tegen iedere politieke theorie die macht en belangen geen centrale plaats toekent.

⁶⁸ Sanders (1997): 355-9.

vindt dus plaats op basis van de bestaande machtsverhoudingen. Gutmann en Thompson erkennen dat belangen en macht de politiek vormgeven, maar verdedigen de zuiverende werking van deliberatie.⁶⁹ Shapiro doet alsof de belangen van mensen vastliggen, maar Gutmann en Thompson menen juist dat deze kunnen veranderen door deliberatieve processen. Bovendien kan deliberatie de rol van macht in de politiek zichtbaar maken, wat de eerste stap naar verbetering is.

Ook Simon en Walzer bekritisieren de te grote aandacht van Gutmann en Thompson voor deliberatie. Hierdoor verliezen ze niet-deliberatieve activiteiten die essentieel zijn voor het functioneren van democratie, uit het oog.⁷⁰ Simon beweert dat de focus op deliberatie en consensus de creatie van verschillende groepsidentiteiten ondermijnt, terwijl identificatie en groepsvorming belangrijke onderdelen zijn van politiek. Volgens Walzer biedt deliberatieve democratie nauwelijks ruimte aan activiteiten als organisatie, mobilisatie, stakingen en demonstratie terwijl dit soort activiteiten in het verleden cruciaal bleken bij de verwerving van democratische rechten die wij vandaag de dag zo vanzelfsprekend vinden.⁷¹ Bovendien kunnen niet-deliberatieve middelen ingezet worden om de bestaande machtsverhoudingen te doorbreken. Gutmann en Thompson willen dergelijke activiteiten uiteindelijk niet geheel uit hun theorie verbannen. Niet-deliberatieve methoden zijn geoorloofd mits ze in de toekomst meer of betere deliberatie over een bepaald onderwerp mogelijk maken:

When nondeliberative politics are necessary to achieve deliberative ends, deliberative theory consistently suspends its requirements for deliberation.⁷²

De kern van de tot nu toe genoemde bezwaren is dat Gutmann en Thompson door hun extreme focus op deliberatie de ware aard van politiek en democratie uit het oog verloren zijn. De kritiek van Sanders in "Against Deliberation" richt zich daarentegen op deliberatie zelf. Sanders verwerpt deliberatie omwille van haar elitaire karakter.⁷³ Deliberatie is verbonden is met "rationality, reserve, cautiousness, quietude, community, selflessness, and universalism".⁷⁴ Deze idealen worden vooral gedeeld door de sociaaleconomische bovenlaag van de samenleving. Bovendien geldt dat "some citizens are better than others at articulating their arguments in rational, reasonable terms".⁷⁵ Deliberatie benadeelt dus de groepen in de samenleving die niet met deze manier van communiceren vertrouwd zijn en dit zijn volgens Sanders precies de groepen die reeds ondervertegenwoordigd zijn in de politiek. Dit maakt deliberatie ondemocratisch. Gutmann en Thompson antwoorden hierop dat minderheden er vrijwel altijd in slagen om mensen uit eigen kring te vinden die goed in staat zijn om de opvattingen van de groep op een effectieve, deliberatieve wijze te vertegenwoordigen.⁷⁶ Bovendien sluit een deliberatief proces passie, emoties en

⁶⁹ Gutmann & Thompson (1999): 248-50.

⁷⁰ Simon (1999): 49-57 en Walzer (1999): 58-69.

⁷¹ De door Simon en Walzer genoemde activiteiten zijn erg geliefd bij populistische partijen. Het zou interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre er in een deliberatieve democratie plaats is voor populisme.

⁷² Gutmann & Thompson (2004): 51.

⁷³ Sanders (1997): 347-55.

⁷⁴ Ibidem: 347.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Gutmann & Thompson (1996): 132-7 en Gutmann & Thompson (2004): 50. Gutmann en Thompson maken zich er

retorica geenszins uit.

Een van de weinige puur theoretische kritiekpunten tegen deliberatieve democratie wordt verwoord door Fish. Hij betoogt dat Gutmann en Thompson, die zogenaamd iedereen bij deliberatie willen betrekken, juist groepen mensen uitsluiten onder het mom van wederzijds respect.⁷⁷ Op basis van wederzijds respect is het mogelijk een onderscheid te maken tussen “respectable and merely tolerable differences of opinion”.⁷⁸ Een meningsverschil is respectabel wanneer de standpunten van de deelnemers moreel respectabel zijn. Dit is het geval wanneer een standpunt voldoet aan het generaliteitscriterium, wordt onderbouwd met toegankelijke argumenten die met algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden getoetst kunnen worden of die, wanneer toetsing niet mogelijk is, niet extreem onwaarschijnlijk zijn.⁷⁹ Volgens Fish komt dit erop neer dat moreel respectabele posities precies die posities zijn van mensen met dezelfde uitgangspunten en onderzoeksmethoden als Gutmann en Thompson. Alleen perspectieven die gebaseerd zijn op wederzijds respect, reciprociteit en rationaliteit krijgen een plaats in de deliberatie. Andere perspectieven worden systematisch buitengesloten. Op deze manier worden meer sektarische perspectieven, hetzij religieus hetzij seculier, buiten de politiek gehouden. Wederzijds respect fungeert dus uiteindelijk als een systematisch uitsluitingsmechanisme voor degenen die de idealen van Gutmann en Thompson niet delen.

Dit verwijt van Fish wordt inzichtelijker door te spreken in termen van eerste- en tweede-orde politieke theorieën. Wat Fish eigenlijk zegt is dat Gutmann en Thompson pretenderen dat deliberatieve democratie een tweede-orde theorie is op basis van wederzijds respect, terwijl het in werkelijkheid een eerste-orde theorie is die uit is op affirmatie van de eigen principes en andere opvattingen buitensluit. Door zich te beroepen op een principe van hogere orde, wederzijds respect, proberen Gutmann en Thompson ten onrechte een objectieve legitimering te geven aan de eigen theorie. Zij lopen dus met het principe van wederzijds respect in precies dezelfde valkuil als het liberalisme met de principes van neutraliteit en onpartijdigheid.

Gutmann en Thompson reageren op Fish, maar komen nergens met een adequate reactie op dit theoretische bezwaar.⁸⁰ Hoewel dit bezwaar mijns inziens steekhoudend is, wil ik Gutmann en Thompson toch kort verdedigen. Als deliberatieve democratie volledig inclusief wil zijn, moet zij al haar substantiële principes, die uiteindelijk te herleiden zijn tot het ideaal van wederzijds respect, laten varen. Er kan immers geen enkele grens gesteld worden aan de inhoud van opvattingen als je aan alle opvattingen, ook de meest extremistische en antidemocratische, ruimte wilt bieden in de politieke arena. Deliberatieve democratie vervalt dan tot een proceduralisme dat berust op moreel scepticisme. Scepticisme biedt echter geen manier om met morele controverses om te gaan en zorgt niet voor verhoging van het onderlinge begrip. Door wederzijds respect als uitgangspunt te nemen voorkomen Gutmann en Thompson dat deliberatieve met deze opmerking te gemakkelijk vanaf. Zij noemen alleen Martin Luther King Jr. als voorbeeld, maar beargumenteren nergens waarom deze stelling algemeen geldig zou zijn.

⁷⁷ Fish (1999): 88-102.

⁷⁸ Gutmann & Thompson (2004): 79.

⁷⁹ Ibidem: 72-3. Het generaliteitsprincipe wordt uitgelegd in Baier (1958: 187-213) en wil zeggen dat morele argumenten niet persoonsgebonden mogen zijn, maar door iedereen in een gelijksoortige situatie gebruikt moeten kunnen worden. Cf. paragraaf 3.2.

⁸⁰ Gutmann & Thompson (1999): 257-9 en Gutmann & Thompson (2004): 46-8.

democratie uiteindelijk op scepticisme berust. Bovendien vermijden zij dat deliberatieve democratie een dogmatische eerste-orde theorie wordt door de provisionaliteit van de principes te benadrukken. Het mooie aan deliberatieve democratie is de positie tussen scepticisme en dogmatisme in. Zonder te vervallen tot moreel scepticisme betreft zij zoveel mogelijk perspectieven bij deliberatie. Dit is de kracht van het deliberatief democratische ideaal.

Ondanks deze vaak terechte verwijten jegens Gutmann en Thompsons versie van deliberatieve democratie, is deze theorie het uitgangspunt voor mijn scriptie. In het licht van deze verwijten wil ik de keuze hiervoor opnieuw kort verantwoorden. De meest fundamentele reden om de deliberatieve democratie van Gutmann en Thompson als uitgangspunt te gebruiken is dat zij de omgang van de politiek met morele controverses tot het centrale punt van hun theorie gemaakt hebben. Bovendien besteden zij aandacht de deliberatie zelf. Derhalve sluit deze theorie nauw aan bij dit onderzoek, dat een ideaalmodel voor het politiek debat over moreel controversiële onderwerpen wil ontwikkelen.

Hoofdstuk 3: Ontwikkeling van het deliberatief democratisch discussiemodel

Nadat in het eerste hoofdstuk in is gegaan op de aard van morele controverses en in het tweede hoofdstuk op Gutmann en Thompsons versie van deliberatieve democratie, wordt in dit laatste theoretische hoofdstuk het deliberatief democratisch discussiemodel voor het politiek debat over morele controversiële onderwerpen ontwikkeld. Omdat vrijwel alle moderne democratieën representatieve democratieën zijn, gaat de eerste paragraaf over deliberatieve democratie in een vertegenwoordigend stelsel. De tweede paragraaf is de meest essentiële van dit hoofdstuk, omdat hier het deliberatief democratisch discussiemodel voor het politiek debat over morele controverses uiteengezet wordt. De derde paragraaf vergelijkt dit model ten slotte met het pragma-dialectische discussiemodel, een binnen de argumentatietheorie een belangrijk normatief model voor het voeren van een discussie.

3.1 Deliberatieve democratie in een representatieve democratie

Gutmann en Thompson erkennen dat deliberatieve democratie niet om representatie heen kan:

From a deliberative perspective representation is not only necessary but also desirable. The number of people who at the same time can have even a simple conversation, let alone an extended moral argument, is limited.⁸¹

De combinatie van een vertegenwoordigend stelsel met deliberatieve democratie zorgt echter wel voor twee soorten problemen.⁸² Het eerste probleem is inherent aan alle vormen van representatieve democratie en betreft de verhouding tussen de vertegenwoordigende en de autonome rol van de parlementariërs. Aan de ene kant verlangt een representatief stelsel dat parlementariërs de posities van de burgers vertegenwoordigen. Aan de andere kant verlangt deliberatieve democratie dat degenen die deelnemen aan deliberatie, in dit geval de parlementariërs, met elkaar in dialoog gaan en op basis van reciprociteit en wederzijds respect elkaars argumenten serieus overwegen eventueel met verandering van standpunt als gevolg. Deliberatieve democratie lijkt de autonome rol van parlementariërs zozeer te benadrukken dat hun representatieve functie ondergesneeuwd dreigt te raken.

Deliberatieve democratie biedt zelf een oplossing voor deze spanning.⁸³ Daarbij zijn twee uitgangspunten van de theorie cruciaal. Om te beginnen worden in een deliberatieve democratie de morele opvattingen van iedereen, dus zowel die van parlementariërs als die van burgers, niet als vaststaande gegevens beschouwd.

⁸¹ Gutmann & Thompson (1996): 131.

⁸² Ibidem: 128-32.

⁸³ Ibidem: 137-44.

Bovendien staat in een deliberatieve democratie de rechtvaardiging van besluiten met acceptabele en toegankelijke argumenten centraal.⁸⁴ Wanneer parlementariërs in een debat door hun collegae overtuigd worden en besluiten hun initiële standpunt te herzien, eist deliberatieve democratie dat zij dit vervolgens in een deliberatie verantwoorden aan degenen die zij vertegenwoordigen. Tijdens deze deliberatie kunnen de vertegenwoordigden ook van mening veranderen of niet. In dit laatste geval kunnen de parlementariërs of kiezen voor een *economy of moral disagreement* of kunnen zij terugkomen op de herziening van hun standpunt. Alle beslissingen hebben in een deliberatieve democratie immers een tijdelijk karakter.

Het tweede probleem vloeit voort uit de brede betekenis van *accountability* in een deliberatieve democratie. Beslissingen moeten niet alleen gerechtvaardigd worden tegenover de eigen achterban of degenen die erdoor gebonden worden, maar tegenover iedereen die te maken krijgt met de consequenties van deze beslissingen.⁸⁵ Het concept van *accountability* is in een deliberatieve democratie zo ruim dat de essentie van representatie verloren dreigt te gaan:

If representatives are accountable to every individual – and group – whose well-being is significantly affected by their actions, then electoral constituents may reasonably object that they are denied the special consideration they deserve from their representative.⁸⁶

Ook bij dit probleem komt de oplossing uit deliberatieve democratie zelf.⁸⁷ Het ruime concept van *accountability* moet niet alleen door de parlementariërs, maar ook door de burgers zelf in acht genomen worden. Ook zij moeten hun morele opvattingen kunnen rechtvaardigen tegenover iedereen op wie ze betrekking hebben. Wanneer de kiezers hier geen oog voor hebben, moeten de parlementariërs hun achterban in een deliberatief proces ervan proberen te overtuigen deze belangen toch mee te wegen. Dit zal niet altijd gemakkelijk gaan, maar de parlementariërs mogen niet opgeven. Zolang het nog niet gelukt is om de kiezers ervan te overtuigen om de belangen in overweging te nemen van eenieder op wie hun opvattingen invloed hebben, zijn de parlementariërs genoodzaakt te manoeuvreren tussen een *economy of moral disagreement* en het gehoorzamen aan de achterban.

Concluderend is te stellen dat Gutmann en Thompson erkennen dat deliberatieve democratie niet zonder een vertegenwoordigend stelsel kan. De oplossingen voor de spanningen die op het eerste gezicht tussen deliberatieve democratie en representatie lijken te bestaan, worden geleverd door deliberatieve democratie zelf. Deze oplossingen berusten uiteindelijk op het feit dat er in een deliberatieve democratie verschillende soorten deliberatie zijn. Er is horizontale deliberatie tussen de parlementariërs onderling en verticale tussen de parlementariërs en hun achterban. De horizontale en verticale deliberatieve processen wisselen elkaar continu af, wat Gutmann en Thompson betitelen als “the reiteration of deliberation”.⁸⁸ In dit iteratieve proces

⁸⁴ Gutmann & Thompson (2004): 7.

⁸⁵ Gutmann & Thompson (1996): 128.

⁸⁶ Ibidem: 145.

⁸⁷ Ibidem: 144-51.

⁸⁸ Ibidem: 143.

vervullen de parlementariërs een sleutelrol daar zij zowel met elkaar als met hun achterban delibereren om op die manier zoveel mogelijk onderlinge overeenstemming en wederzijds respect inzake een bepaald moreel conflict te bewerkstelligen.

3.2 Het deliberatief democratisch discussiemodel

Deze paragraaf tracht aan de hand van de theorie over deliberatieve democratie een ideaalmodel te ontwikkelen voor het politiek debat over morele controverses, het deliberatief democratisch discussiemodel. Het politiek debat is een vorm van deliberatie, dus veel van de eisen die Gutmann en Thompson aan een deliberatief proces stellen, gelden automatisch voor het politiek debat.

Allereerst staat deze paragraaf stil bij de randvoorwaarden voor het politiek debat over morele controverses en vervolgens bij de aard ervan. Daarna staan de beoordelingscriteria voor de inhoud van argumenten centraal en tot slot wordt aandacht geschonken aan de houding van de debatdeelnemers.

3.2.1 Randvoorwaarden voor het politiek debat over morele controverses

Aangezien het politiek debat een vorm van deliberatie is, zijn de randvoorwaarden voor deliberatie automatisch van toepassing op het politiek debat. Deze randvoorwaarden betreffen de zogenaamde “constitutional principles” van deliberatieve democratie, wier inhoud ik hier kort zal herhalen.⁸⁹ De eerste drie zijn institutionele randvoorwaarden en de laatste drie beperken de inhoud van de debatonderwerpen.

De drie randvoorwaarden die betrekking hebben op de procedurele kant van het debat vormen een soort institutionele randvoorwaarden en zijn *reciprocity*, *publicity* en *accountability*. *Reciprocity* houdt in dat debatdeelnemers elkaar beschouwen als vrije en gelijke burgers en op basis van wederzijds respect met elkaar in discussie gaan, waarbij ze voor hun opvatting argumenten aandragen die de ander in principe kan accepteren.⁹⁰ *Publicity* verlangt dat zowel het debat als de informatie waarop de discussianten zich beroepen, openbaar is.⁹¹ *Accountability* eist van debatdeelnemers dat zij niet alleen verantwoording afleggen aan hun eigen achterban, maar aan eenieder die met de consequenties van hun plannen te maken krijgt.⁹²

Het onderwerp van het debat moet de volgende drie principes respecteren: *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity*.⁹³ Deze principes mogen niet overschreden worden en beperken daardoor de inhoud van de debatonderwerpen. *Basic liberty* betekent dat de fysieke en mentale integriteit van alle burgers beschermd dient te worden. Het principe van *basic opportunity* houdt in dat iedere burger over voldoende middelen

⁸⁹ Gutmann & Thompson (1996): 199. Deze principes zijn uitgebreid aan bod gekomen in paragraaf 2.2.

⁹⁰ Gutmann & Thompson (1996): 52-94.

⁹¹ Ibidem: 95-127.

⁹² Ibidem: 128-64.

⁹³ Ibidem: 199-229 en Gutmann & Thompson (2004): 137.

moet beschikken om een goed leven naar eigen inzicht te kunnen leiden, terwijl het principe van *fair opportunity* eist dat er geen discriminatie mag plaatsvinden bij de verdeling van hooggewaardeerde maar niet strikt noodzakelijke bestaansmiddelen.

3.2.2 *De aard van het politiek debat over morele controverses*

De versie van deliberatie democratie van Gutmann en Thompson geeft aan op welke wijze de politiek met morele conflicten dient om te gaan. Hierbij is het van groot belang dat de morele dimensie van het conflict erkend wordt en een centrale plaats krijgt binnen het debat. Een moreel conflict mag dus niet tot een ander soort conflict gereduceerd worden, maar de deliberatie erover moet plaatsvinden op basis van morele overtuigingen en principes.

Aangezien het politiek debat een deliberatief proces is, heeft het evenals een deliberatie twee mogelijke uitkomsten. Uiteraard is het mogelijk dat de deelnemende partijen tot een overeenkomst komen. Gutmann en Thompson erkennen echter dat deliberatie vaak niet tot overeenstemming leidt en pleiten in dat geval voor een *economy of moral disagreement*. Dit houdt in dat de debatdeelnemers op zoek gaan naar manieren om met elkaar in gesprek te blijven en samen te werken. Een *economy of moral disagreement* is nastrevenswaardig, daar het wederzijds respect vergroot. Het is echter niet voldoende. In de politiek moeten namelijk beslissingen gemaakt worden die in ieder geval voor een bepaalde tijdsperiode bindend zijn. Wanneer er geen overeenstemming bereikt wordt, moet deliberatieve democratie steunen op andere niet-deliberatieve beslissingsprocedures:

Deliberation must end in decision, but deliberative democracy does not itself specify a single procedure for reaching a final decision. It must rely on other procedures, most notably voting, which in themselves are not deliberative.⁹⁴

Bij diepgaande morele conflicten is soms reeds van tevoren duidelijk dat er geen overeenstemming bereikt zal worden. Er moet dan echter niet direct over worden gegaan tot niet-deliberatieve beslissingsprocedures, omdat dit geen recht doet aan de morele aard van het conflict. Ook bij vermeende onoplosbaarheid van morele controverses is deliberatie een nuttige en noodzakelijke exercitie, aangezien het voor het maken van een afweging essentieel is om te weten “what kind of discussion took place, who participated, what arguments they presented, and how each responded to the claims of others”.⁹⁵

Kortom, in een deliberatieve democratie moet in het politiek debat over morele controverses het morele karakter van de kwestie centraal staan. Bovendien moet men zich wenden tot niet-deliberatieve beslissingsmethodes wanneer geen consensus bereikt wordt. Verder is het van belang dat het debat altijd gevoerd wordt, ook al is reeds van tevoren duidelijk dat er geen overeenstemming bereikt zal worden.

⁹⁴ Gutmann & Thompson (2004): 18.

⁹⁵ Gutmann & Thompson (1995): 98.

3.3.3 *Beoordelingscriteria voor de inhoud van argumenten*

De basiscriteria voor de beoordeling van de inhoud van de argumenten volgen uit het reciprociteitsprincipe. *Reciprocity* verlangt dat de debatdeelnemers elkaar argumenten geven die *mutually acceptable* zijn, wat wil zeggen dat zij elkaars argumenten in principe moeten kunnen accepteren. Om hieraan te voldoen moeten argumenten respectvol, moreel en toegankelijk zijn. Bovendien mag hun inhoud niet in strijd met een van de constitutionele principes van deliberatieve democratie.⁹⁶

In een deliberatie moeten de gebruikte argumenten respectvol en moreel zijn. Wanneer de inhoud van een argument expliciet afbreuk doet aan de waardigheid van andere discussianten of hun standpunt, zal dit argument voor hen natuurlijk nimmer acceptabel zijn. Derhalve vormt het respectvol zijn van argumenten een noodzakelijke voorwaarde voor een deliberatie op basis van reciprociteit. Morele argumenten voldoen aan het generaliteitsprincipe:

Moral arguments are general rather than particular in form. They apply to anyone who is similarly situated in the morally relevant aspect.⁹⁷

Het generaliteitsprincipe garandeert dat de argumenten die gegeven worden niet alleen voor één iemand in een bepaalde situatie gelden, maar voor iedereen die zich in een gelijksoortige situatie bevindt. Stel dat persoon X vindt dat hij recht heeft op stervenshulp omdat hij een hoge leeftijd heeft en zijn leven als voltooid beschouwt. Volgens het generaliteitsprincipe moeten de argumenten die hij gebruikt om zijn opvatting te verdedigen, eveneens gebruikt kunnen worden door persoon Y die ook een hoge leeftijd heeft bereikt en levensmoe is. Het generaliteitsprincipe verzekert dus dat argumenten die puur gebaseerd zijn op individueel belang uit de discussie geweerd worden.

Naast moreel en respectvol moeten de in het debat gebruikte argumenten ook toegankelijk zijn. In een deliberatieve democratie staat rechtvaardiging van standpunten centraal en “justification, if it is to be mutual, is irrelevant if those to whom it is addressed cannot understand its essential content”.⁹⁸ Een argument is toegankelijk als de essentie of algemene strekking ervan begrijpelijk is. Wanneer een bepaald argument bijvoorbeeld volgt uit gespecialiseerd onderzoek, is het voldoende dat de conclusie van het onderzoek voor anderen begrijpelijk is, mits de resultaten van het onderzoek door onafhankelijke experts gecontroleerd kunnen worden. Begrijpelijkheid impliceert bovendien het volgende. Als argumenten berusten op empirische

⁹⁶ Volgens Gutmann en Thompson (2004: 139-59) moeten argumenten niet alleen respectvol, moreel en toegankelijk zijn, maar ook herzienbaar. Hoewel dit criterium cruciaal is voor deliberatieve democratie en dus ook voor het deliberatief democratisch discussiemodel, heb ik het bewust niet opgenomen onder de beoordelingscriteria voor argumenten. Deze paragraaf focust namelijk louter op de inhoud van de argumentatie. De eis van herzienbaarheid heeft echter niet zozeer betrekking op de inhoud van de argumenten, maar op het gebruik ervan. Of argumenten herzienbaar zijn, hangt immers voornamelijk af van de houding van de debatdeelnemers en van ruimte die een instituut biedt om de discussie te heropenen of te hervatten. De herzienbaarheid zal dus aan bod komen bij de randvoorwaarden voor het politiek debat over morele controverses en bij de houding van de debatdeelnemers.

⁹⁷ Gutmann & Thompson (1995): 87. Het generaliteitsprincipe wordt uitgebreid behandeld in Baier (1958): 187-213.

⁹⁸ Gutmann & Thompson (2004): 144.

claims of logische gevolgtrekkingen, moeten ze getoetst kunnen worden met behulp van “generally accepted methods of inquiry”.⁹⁹ Als argumenten daarentegen niet op empirie of logica berusten, mogen ze niet extreem onwaarschijnlijk zijn. Wat wel en wat niet extreem onwaarschijnlijk is, is lastig te definiëren maar “radically implausible beliefs typically require the rejection of an extensive set of better established beliefs that are widely shared in the society”.¹⁰⁰

Het louter geven van morele en toegankelijke argumenten in het debat komt op precies hetzelfde neer als het innemen van een moreel respectabele positie. De drie criteria waaraan een debatdeelnemer moet voldoen om een moreel respectabele positie te hebben is namelijk dat zijn positie voldoet aan het generaliteitsprincipe, dat de empirische en logische argumenten die hij gebruikt in principe getoetst kunnen worden met algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden en dat andere soort argumenten niet extreem onwaarschijnlijk mogen zijn.¹⁰¹

De argumenten van de debatdeelnemers moeten dus respectvol, moreel en toegankelijk zijn. Bovendien geldt dat hun inhoud niet in tegenspraak mag zijn met de constitutionele principes van *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity*. Deze constitutionele principes zijn randvoorwaarden voor de inhoud van het debat als geheel en gelden dus automatisch ook voor de inhoud van de gegeven argumenten.

3.3.4 De houding van de debatdeelnemers

Wederzijds respect is de fundamentele waarde van deliberatieve democratie. De houding van de debatdeelnemers moet gebaseerd zijn op wederzijds respect, wat inhoudt dat zij welwillend zijn jegens elkaar en op constructieve wijze met elkaar omgaan. Uit wederzijds respect volgen een aantal concrete eisen wat betreft de houding en het gedrag van de discussianten. Deze zijn onder te verdelen in eisen die te maken hebben met de eigen integriteit en eisen die betrekking hebben op de omgang met anderen.

Uit wederzijds respect volgen drie eisen met betrekking tot de morele integriteit van de deelnemers.¹⁰² Ten eerste wordt van de debatdeelnemers verwacht dat zij consistent zijn in hetgeen zij zeggen. De deelnemers mogen van elkaar verwachten dat hun morele opvattingen oprecht zijn, wat wil zeggen dat zij niet afhankelijk zijn van de omstandigheden. Het moet niet mogelijk zijn dat men nu eens het een en dan weer het ander verkondigt. Dit zou afbreuk doen aan de geloofwaardigheid van politici. Ten tweede dienen de discussianten overeenstemming te vertonen in woord en daad. Als een bepaalde politicus verkondigt tegen legale prostitutie te zijn, terwijl hij in zijn vrije tijd de hoeren bezoekt, doet dit erg verdacht aan. Ook inconsistentie tussen woord en daad doet afbreuk aan de geloofwaardigheid van de volksvertegenwoordigers.

⁹⁹ Ibidem: 72.

¹⁰⁰ Ibidem: 73.

¹⁰¹ Ibidem: 72-73.

¹⁰² Gutmann & Thompson (1996): 81-2 en Gutmann & Thompson (2004): 81-2.

Ten derde moet er sprake zijn van principiële integriteit, wat inhoudt dat debatdeelnemers de implicaties van de principes waarvoor zij staan moeten erkennen. Iemand die tegen abortus is omdat alleen God over leven en dood mag beslissen, kan niet tegelijkertijd voor euthanasie zijn. Van de debatdeelnemers wordt dus verwacht dat hun principes consistent met elkaar zijn. Samengevat houdt de morele integriteit van de deelnemers in dat zij consistentie vertonen wat betreft hetgeen zij zeggen, tussen hun woorden en daden en in hun principes.

Wederzijds respect geeft bovendien aanleiding tot drie voorschriften aangaande de omgang met de andere debatdeelnemers.¹⁰³ Om te beginnen wordt van een deelnemer vereist dat hij andermans positie behandelt “as expressing a moral rather than a purely strategic, political, or economic view”.¹⁰⁴ Bij een debat over een morele controverse moeten de deelnemers elkaar dus erkennen en respecteren als personen die een moreel standpunt verkondigen. Bovendien dient een deelnemer een open houding te hebben, wat inhoudt dat de mogelijkheid bestaat dat hij overtuigd raakt door andermans argumenten en van mening verandert. Deze open houding “is, or should be, compatible with affirming one’s own moral views consistently. We should seek a balance between holding firm convictions and being prepared to change them if we encounter objections that on reflection we cannot answer.”¹⁰⁵ Ondanks de spanning die er tussen openheid en consistentie bestaat, lijkt het mij goed beide normen te handhaven. Openheid, en dus de mogelijkheid om van mening te veranderen, is nodig voor een goede en zinvolle deliberatie, terwijl de eis van consistentie recht doet aan de aard van representatieve democratie waarin burgers van hun vertegenwoordigers mogen verwachten dat zij in hoge mate consistent opereren. Tot slot moeten de deelnemers op zoek gaan naar een *economy of moral disagreement*:

When political opponents seek to economize on their disagreements, they continue to search for fair terms of social cooperation even in face of their fundamental (and often foundational) disagreements. They do so by justifying the policies that they find most morally defensible, in a way that minimizes rejection of the reasonable positions that they nonetheless oppose on moral grounds.¹⁰⁶

In een debat moeten zij dus niet de verschillen met de ander blijven benadrukken, maar op zoek gaan naar overeenkomsten tussen de verschillende posities. Polariserend moet dus plaatsmaken voor convergentie. Kortom, een debatdeelnemer moet andermans positie erkennen als een morele positie, een open houding hebben en op zoek gaan naar overeenkomsten tussen de eigen en andermans opvattingen.

Deze voorschriften over de houding van de debatdeelnemers kunnen als volgt worden samengevat:

¹⁰³ Gutmann & Thompson (1996): 82-5 en Gutmann & Thompson (2004): 82-6.

¹⁰⁴ Gutmann & Thompson (1996): 82.

¹⁰⁵ Gutmann & Thompson (2004): 84.

¹⁰⁶ Ibidem: 134.

Mutual respect manifests a distinctively democratic kind of character – the character of individuals who are morally committed, self-reflective about their commitments, discerning of the difference between respectable and merely tolerable differences of opinion, and open to the possibility of changing their minds or modifying their positions at some time in the future if they confront unanswerable objections to their present point of view.¹⁰⁷

3.3 Vergelijking met het pragma-dialectisch discussiemodel

De pragma-dialectiek is een door Van Eemeren en Grootendorst ontwikkelde argumentatietheorie waarin het model van een kritische discussie, ook wel het pragma-dialectisch discussiemodel genaamd, centraal staat.¹⁰⁸ Het model voor een kritische discussie gaat uit “van het socratische ideaal om alles waar men in geloof aan een dialectische toets te onderwerpen: feitelijke oordelen, maar ook waardeoordelen en normatieve standpunten”.¹⁰⁹ Het pragma-dialectische discussiemodel is gericht op slechts één doel, het oplossen van een verschil van mening. Een meningsverschil is opgelost dan en slechts dan als er overeenstemming is bereikt “over de aanvaardbaarheid of onaanvaardbaarheid van een bepaald standpunt”.¹¹⁰

Van Eemeren en Grootendorst onderscheiden vier fasen in het verloop van een kritische discussie: de confrontatiefase, de openingsfase, de argumentatiefase en de afsluitingsfase.¹¹¹ In de confrontatiefase wordt duidelijk dat er een meningsverschil bestaat doordat een discussiant een opvatting uit die door de andere partij(en) niet wordt geaccepteerd, of omdat zij twijfelen aan het standpunt of omdat zij zelf een standpunt hebben ingenomen dat in tegenspraak is met de geuite opvatting. De openingsfase is gericht op het vinden van procedurele en substantiële uitgangspunten die door alle discussiërende partijen gedeeld worden. De discussianten gaan dus op zoek naar een “zone of agreement”.¹¹² Hierna volgt de argumentatiefase, waarin, zoals de naam reeds doet vermoeden, de uitwisseling van argumenten en de kritische reactie erop centraal staan. In de afsluitingsfase bepalen de discussianten ten slotte gezamenlijk wie de discussie heeft gewonnen, dus wiens standpunt aanvaard en wiens kritiek en/of standpunt verworpen wordt. Pas als al deze fasen van de kritische discussie doorlopen zijn, is een meningsverschil opgelost.

Tijdens de gehele discussie moeten de discussianten een tiental formele regels in acht nemen opdat de discussie op een redelijke manier verloopt en daadwerkelijk tot een oplossing van het meningsverschil leidt. Deze regels worden de tien geboden van de pragma-dialectiek genoemd en hebben betrekking op de rechten, plichten, geboden en verboden voor discussianten wat betreft het naar voren brengen, verdedigen,

¹⁰⁷ Ibidem: 79.

¹⁰⁸ Een eerste en bovendien zeer technische uiteenzetting van deze theorie is te vinden in *Speech Acts in Argumentative Discussions* van Van Eemeren & Grootendorst (1984). Meer benaderbaar en overzichtelijker is het recentere werk *A Systematic Theory of Argumentation*, eveneens van Van Eemeren en Grootendorst (2004).

¹⁰⁹ Van Eemeren (1997): 358, noot 311.

¹¹⁰ Ibidem: 359.

¹¹¹ Ibidem: 359-61 en Van Eemeren & Grootendorst (2004): 57-62.

¹¹² Van Eemeren & Grootendorst (2004): 60.

bekritisieren en intrekken van standpunten.¹¹³

In de theorie van de kritische discussie staat het oplossen van het verschil van mening centraal. In de praktijk is het primaire doel van discussianten vaak niet het oplossen van het meningsverschil *an sich*, maar het oplossen van het meningsverschil in hun eigen voordeel. Met andere woorden, de deelnemers willen de discussie winnen. Naast redelijkheid speelt effectiviteit een voorname rol in een discussie. Het model van de kritische discussie, dat louter gericht is op redelijkheid, bleek in de praktijk dan ook te dwingend. Derhalve is het door Van Eemeren en Houtlosser uitgebreid met het concept van ‘strategisch manoeuvreren’ om meer recht te doen aan effectiviteit.¹¹⁴

Strategic maneuvering refers to the continual efforts made in all moves that are carried out in argumentative discourse to keep the balance between reasonableness and effectiveness.¹¹⁵

Strategisch manoeuvreren is in een discussie geoorloofd mits het streven naar effectiviteit de redelijkheid van de discussie niet ondermijnt.¹¹⁶ In dat geval wordt namelijk oplossing van het verschil van mening, het doel van de kritische discussie, gehinderd en dat is uit den boze.

Vergelijking van het pragma-dialectisch met het deliberatief democratisch discussiemodel laat zien dat het uitgangspunt van beide modellen hetzelfde is, maar dat dit op een heel andere wijze uitwerking heeft gekregen. Beide modellen gaan uit van een socratische houding van de debatdeelnemers. Dit houdt in dat zij in staat zijn te reflecteren op de eigen opvattingen, openstaan voor de kritiek en standpunten van de andere debatdeelnemers en dat zij de bereidheid tonen om hun oorspronkelijke standpunt te herzien of op te geven.¹¹⁷ Bovendien kent zowel de pragma-dialectiek als deliberatieve democratie het principe dat heropening van de discussie te allen tijde mogelijk moet zijn.¹¹⁸

De open debathouding van de deelnemers en de mogelijkheid tot heropening van de discussie zijn de belangrijkste overeenkomsten tussen beide ideaalmodellen, die verder door fundamentele verschillen moeilijk te vergelijken zijn. Het voornaamste verschil tussen beide modellen is dat zij een ander doel voor ogen hebben. Het pragma-dialectisch discussiemodel is puur gericht op het oplossen van meningsverschillen. Dit geldt niet voor het deliberatief democratisch model. Het is mooi als een deliberatief proces tot overeenstemming leidt, maar Gutmann en Thompson erkennen dat dit in de praktijk dikwijls niet het geval

¹¹³ Zie Van Eemeren (1997: 363-4) en Van Eemeren & Grootendorst (2004: 190-6) voor de tien geboden van de pragma-dialectiek. Aangezien deze regels niet direct belangrijk zijn voor een vergelijking tussen het pragma-dialectisch en het deliberatief democratisch discussiemodel worden ze hier niet behandeld.

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld *Dialectic and Rhetoric* van Van Eemeren & Houtlosser (2002) en *Strategic Maneuvering in Argumentative Discourse* door Van Eemeren (2010).

¹¹⁵ Van Eemeren (2010): 40.

¹¹⁶ Ibidem: 40-3.

¹¹⁷ Openheid staat op gespannen voet met consistentie. Het pragma-dialectisch discussiemodel is volledig gericht op het oplossen van meningsverschillen en omdat consistentie het bereiken van dit doel slechts belemmert, wordt het niet als iets positiefs beschouwd. Het deliberatief democratisch discussiemodel hanteert daarentegen wel de eis van consistentie, omdat het recht wil doen aan de politieke praktijk waarin consistentie van de volksvertegenwoordigers essentieel is voor het functioneren van een representatieve democratie.

¹¹⁸ Van Eemeren & Grootendorst (2000): 142 en Gutmann & Thompson (2004): 7.

zal zijn en streven daarom naar een *economy of moral disagreement*.¹¹⁹ In deze situatie bestaat het meningsverschil voort, maar stellen de deelnemers de overeenkomsten tussen elkaars opvattingen en uitgangspunten centraal en is er oprecht respect voor het perspectief van de ander. Het verschil van mening is dan beslecht in plaats van opgelost.

Een ander essentieel verschil tussen het pragma-dialectisch en het deliberatief democratisch discussiemodel is de vorm van beide modellen. Het model van de kritische discussie geeft normen voor alle discussiefasen. Bovendien geven de tien geboden van de pragma-dialectiek een overzicht van de rechten en plichten van en de geboden en verboden voor de discussianten. Het pragma-dialectisch discussiemodel beschrijft dus zowel het verloop als de wijze van discussiëren. Het deliberatief democratisch model laat deze dingen echter in verregaande mate open en geeft slechts een aantal randvoorwaarden waaraan een deliberatie moet voldoen om succesvol te zijn. Deliberatieve democratie geeft als het ware een normatief model voor wat er in de openingsfase van een kritische discussie minstens zou moeten worden afgesproken. In de openingsfase van de kritische discussie worden de gezamenlijke uitgangspunten, zowel procedurele als substantiële, van alle partijen vastgesteld. In de praktijk geldt echter dat “the opening stage of an argumentative exchange of views will remain largely implicit, because it is generally tacitly assumed that the required common ground exists”.¹²⁰ Het deliberatief democratisch discussiemodel geeft nu juist expliciet aan waaruit deze ‘common ground’ ten minste moet bestaan. Deze minimale verzameling van normen vormt een noodzakelijke voorwaarde voor een goed debat of een goede deliberatie.

Het pragma-dialectisch en het deliberatief democratisch discussiemodel nemen beide een open, kritische en reflectieve houding van de debatdeelnemers als uitgangspunt. Een vergelijking tussen deze modellen brengt de verschillende aard van beide aan het licht. Het pragma-dialectisch model is gericht op het oplossen van een meningsverschil, terwijl het deliberatief democratisch model uit is op een *economy of moral disagreement*. Het eerstgenoemde model beschrijft zowel het verloop van de discussie als de wijze van discussiëren, terwijl het laatstgenoemde deze dingen zoveel mogelijk open laat en slechts een verzameling randvoorwaarden geeft waarover de discussianten minimaal moeten overeenstemmen, wil de deliberatie zijn vruchtbaar zijn.

¹¹⁹ Gutmann & Thompson (2004): 134.

¹²⁰ Van Eemeren & Grootendorst (2004): 60-1.

Hoofdstuk 4: Debatanalyses aan de hand van het deliberatief democratisch discussiemodel

Het doel van deze scriptie is om op basis van de theorie over deliberatieve democratie van Gutmann en Thompson een ideaalmodel te ontwikkelen voor het politiek debat over morele controverses dat normatief is en goed aansluit bij de politieke praktijk. Om dit laatste te bewerkstelligen wordt het model in dit hoofdstuk getoetst aan twee casussen: Thieme's initiatiefwet over een verbod op de onbedwelmde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven.

De eerste paragraaf licht de keuze voor deze casussen toe en geeft relevante achtergrondinformatie. In de tweede paragraaf wordt geanalyseerd of de casussen voldoen aan de randvoorwaarden die voor iedere deliberatie, dus ook voor het politiek debat, in een deliberatieve democratie gelden. De aard van de politiek debatten over het onverdoofd ritueel slachten en over het burgerinitiatief Voltooid Leven staat centraal in paragraaf drie. De vierde paragraaf beoordeelt de inhoud van de argumenten die in de debatten gebruikt worden en de laatste paragraaf gaat in de op de houding van de debatdeelnemers.

4.1 Introductie op de casussen

Dit hoofdstuk analyseert de in de Tweede Kamer gevoerde debatten over de initiatiefwet van Thieme aangaande een verbod op het onverdoofd ritueel slachten en over het burgerinitiatief Voltooid Leven, dat legalisatie van stervenshulp aan ouderen voorstaat. Er is voor deze onderwerpen gekozen omdat zij duidelijk moreel controversieel zijn. Bovendien zijn beide casussen recent, wat cruciaal is om het deliberatief democratisch discussiemodel zo nauw mogelijk te laten aansluiten bij de contemporaine politieke praktijk. Ik heb ervoor gekozen om alleen de debatten die in de Tweede Kamer gevoerd zijn te bestuderen.¹²¹ Aangezien daar op het scherpst van de snede wordt gedebatteerd, biedt dit goed inzicht in de sterke en zwakke kanten van het deliberatief democratisch discussiemodel.

¹²¹ De debatten over de initiatiefwet van Thieme voor een verbod op onverdoofd ritueel slachten hebben dossiernummer 31571. De bestudeerde documenten zijn:

- Handelingen II 2010/11, nr. 54, item 4. Datum: 17/02/2011.
- Handelingen II 2010/11, nr. 73, item 2. Datum: 13/04/2011.
- Handelingen II 2010/11, nr. 96, item 16. Datum: 22/06/2011.
- Handelingen II 2010/11, nr. 98, item 25. Datum: 28/06/2011.

De debatten over het burgerinitiatief Voltooid Leven hebben dossiernummer 33026. De bestudeerde documenten zijn:

- Handelingen II 2011/12, nr. 61, item 10. Datum: 08/03/2012.
- Handelingen II 2011/12, nr. 68, item 24. Datum: 27/03/2012.

Alle documenten zijn gemakkelijk te raadplegen via <http://zoek.officielebekendmakingen.nl>.

Op <http://debatgemist.tweedekamer.nl> zijn opnamen van deze debatten te vinden door te zoeken op datum.

De initiatiefwet voor een verbod op onverdoofd ritueel slachten is ingediend door mevrouw Thieme van de Partij voor de Dieren. Hoewel wetsvoorstellen over het algemeen van de regering komen, hebben alle Tweede Kamerleden het recht van initiatief, wat inhoudt dat zij zelf een wetsvoorstel aan de Kamer mogen voorleggen.¹²² De initiatiefwet van Thieme beoogt de onverdoofde rituele slacht te verbieden. Momenteel is er een wettelijk verbod op onbedwelmd slachten, maar voor joodse en islamitische slachters die wegens religieuze motieven onverdoofd willen slachten is een uitzondering gemaakt. Thieme wil deze uitzonderingsbepaling schrappen en daarmee de onbedwelmd slacht volledig verbieden.

Het verbod op onverdoofde rituele slacht is controversieel. De oorsprong van deze morele controverse ligt in de onverenigbaarheid van waarden in combinatie met onvolledig begrip. De waarden die hier op gespannen voet staan zijn dierenwelzijn en godsdienstvrijheid. Wegens onvolledig begrip van moraliteit weten we niet of en, zo ja, welke oplossing er voor dit conflict bestaat. Daarom kan iedereen andere waarden de prioriteit geven, waardoor dit waardenconflict tussen dierenwelzijn en godsdienstvrijheid een morele controverse tussen personen wordt.

Deze initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht is in geamendeerde vorm aangenomen door de Tweede Kamer met 116 stemmen voor en 30 stemmen tegen.¹²³ Het amendement wijzigt de kern van de initiatiefwet niet, maar clauseert het totaalverbod op het onbedwelmd slachten. Aan religieuze groeperingen kan een uitzondering worden verleend, mits zij door onafhankelijk onderzoek kunnen aantonen dat hun slachtmethode niet meer dierenleed veroorzaakt dan de reguliere, bedwelmd slacht. De christelijke partijen stemden samen met enkele gewetensbezwaarde PVV'ers en PvdA'ers tegen het geamendeerde wetsvoorstel. De rest van de Tweede Kamer stemde voor. In de Eerste Kamer werd het wetsvoorstel echter alsnog verworpen met 51 stemmen tegen en 21 voor.¹²⁴ In de senaat stemden naast de christelijke partijen ook de PvdA, de VVD en D66 tegen. De GroenLinks-fractie was intern sterk verdeeld. Voor de initiatiefwet waren de PVV, de SP, de OSF, 50PLUS en natuurlijk de Partij voor de Dieren. Met de verwerping van de initiatiefwet door de Eerste Kamer is een verbod op onverdoofd ritueel slachten dus niet in zicht.

Het burgerinitiatief Voltooid Leven pleit voor de legalisatie van stervenshulp aan ouderen die hun leven als voltooid beschouwen. Normaliter wordt de agenda van de Tweede Kamer bepaald door de regering en het parlement, maar ook als burger kun je onderwerpen agenderen mits je met een goed uitgewerkt en gemotiveerd voorstel komt dat door ten minste 40.000 mensen wordt ondersteund. Dit heet het burgerinitiatief.¹²⁵ Stervenshulp is op dit moment in Nederland illegaal, behalve wanneer deze valt onder de euthanasiewet. Die houdt in dat iemand die op basis van een medische grondslag uitzichtloos en ondraaglijk lijdt, een verzoek tot euthanasie kan indienen. Uit Vrije Wil, de organisatie die het burgerinitiatief heeft ingediend, wil wettelijk vastleggen dat iedere senior van zeventig jaar of ouder met een voltooid leven recht heeft op een waardige dood en dat professionele hulpverlening daarbij niet strafbaar is, ook wanneer er geen

¹²² Cf. www.parlement.com; zoekterm 'initiatiefwet'.

¹²³ HTK: 98-25-44.

¹²⁴ HEK: 33-5-24/5.

¹²⁵ Cf. www.parlement.com; zoekterm 'burgerinitiatief'.

sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden op basis van een medische grondslag.¹²⁶

Legalisatie van stervenshulp bij een voltooid leven is moreel controversieel. Deze controversialiteit vindt haar oorsprong in de onverenigbaarheid van waarden en onvolledig begrip van moraliteit. De waarden die hier met elkaar in conflict zijn, zijn zelfbeschikking en de intrinsieke waarde van het leven. Doordat wij mensen niet weten hoe het metafysisch gezien met moraliteit zit, is onduidelijk of er één unieke oplossing voor dit probleem bestaat en, zo ja, welke dit dan is. Dit probleem wordt dus een kwestie van geloof en levensovertuiging, en zo mondt een conflict tussen waarden uit in een controverse tussen personen.

Een motie om het burgerinitiatief over te nemen en dus stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achten te legaliseren is verworpen door de Tweede Kamer. Alleen D66, GroenLinks en de Partij voor de Dieren stemden voor.¹²⁷ Hoewel het burgerinitiatief hiermee is afgehandeld, is dit niet het einde. D66 heeft de organisatie Uit Vrije Wil toegezegd om op basis van het burgerinitiatief een initiatiefwet te maken.

De initiatiefwet van Thieme voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven zijn beide behandeld door het kabinet Rutte-I.¹²⁸ Dit was een minderheidskabinet gevormd door VVD en CDA, dat werd gedoogd door de PVV. Deze gedoogcoalitie had in de Eerste Kamer geen meerderheid en was dus voor het aannemen van wetten aangewezen op andere partijen.

4.2 Randvoorwaarden voor het politiek debat over morele controverses

Deliberatieve democratie heeft zes constitutionele principes die samen de randvoorwaarden vormen waaraan iedere deliberatie moet voldoen. Dit zijn de institutionele randvoorwaarden *reciprocity*, *publicity* en *accountability* en de inhoudelijke randvoorwaarden *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity*. In dit hoofdstuk wordt het deliberatief democratisch discussiemodel getoetst aan de in de Tweede Kamer gevoerde debatten over het verbod op de onverdoofde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven. In deze paragraaf wordt daarom eerst gekeken of de Tweede Kamer aan de institutionele randvoorwaarden van deliberatieve democratie voldoet.¹²⁹ Vervolgens staat de vraag of Thieme's initiatiefwet en het burgerinitiatief passen binnen de inhoudelijke randvoorwaarden van deliberatieve democratie centraal.

De Tweede Kamer der Staten-Generaal voldoet in principe aan de randvoorwaarde van *publicity*. Reeds in de eerste officiële Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden uit 1815 is opgenomen dat de vergaderingen van de Tweede Kamer openbaar dienen te zijn en dit artikel is bij Grondwetsherzieningen nooit geschrapt.¹³⁰

¹²⁶ Cf. www.uitvrijewil.nl.

¹²⁷ HTK: 68-24-36.

¹²⁸ Cf. www.parlement.com; zoekterm 'Rutte kabinet'.

¹²⁹ Eigenlijk draait het hier dus om de vraag in hoeverre de Tweede Kamer kan worden gezien als een deliberatief democratisch instituut. Hoewel deze scriptie hiervoor niet de aangewezen plaats is, is het interessant om te onderzoeken in hoeverre de Nederlandse en andere westerse democratieën deliberatief van aard zijn.

¹³⁰ Cf. http://nl.wikisource.org/wiki/grondwet_voor_het_koninkrijk_der_nederlanden. Hier zijn de Grondwet van de

Hoewel de openbaarheid van de Tweede Kamer al bijna tweehonderd jaar in de Grondwet staat, is de mate van openbaarheid gedurende die tijd sterk toegenomen. Aanvankelijk was de Tweede Kamer alleen openbaar in de zin dat burgers fysiek bij de vergadering aanwezig konden zijn. Toen in 1849 de Handelingen in gedrukte vorm verschenen, nam de openbaarheid sterk toe.¹³¹ Iedere burger kon nu alle Kamerdebatten teruglezen. Met de opkomst van media als radio, televisie en internet is de openbaarheid nog meer toegenomen. Vanaf 2010 worden zelfs alle plenaire debatten in de Tweede Kamer opgenomen en op internet gepubliceerd. Uit het feit dat burgers op dit moment debatten kunnen bijwonen, nalezen en terugkijken, mogen we concluderen dat de Tweede Kamer voldoende openbaar is.

Het principe van *accountability*, verantwoordingsplicht, houdt volgens Gutmann en Thompson in dat men rekenschap geeft aan iedereen die met de consequenties van bepaalde plannen te maken krijgt. Sinds de Grondwetswijziging van 1848 is ministeriële verantwoordelijkheid opgenomen in de Grondwet, wat inhoudt dat de ministers en de regering verantwoording schuldig zijn aan het parlement.¹³² De achterliggende gedachte is dat zij via de volksvertegenwoordiging aan heel het volk verantwoording afleggen. De parlementariërs dienen dus als intermediair. De Tweede Kamerleden moeten op hun beurt aan de werkelijke en potentiële achterban verantwoording afleggen voor hun doen en laten. Dit is nergens wettelijk opgenomen, maar in de huidige Nederlandse democratie waarin verkiezingen steeds meer een kwestie worden van afrekenen is verantwoording cruciaal.¹³³ De Nederlandse democratie kent dus een brede verantwoordingsplicht, maar deze is minder dwingend dan die in een deliberatieve democratie, aangezien er niet per definitie verantwoording wordt afgelegd aan eenieder die de gevolgen van een bepaald besluit ondervindt. Er zijn twee problemen. Ten eerste leggen de ministers en de regering alleen aan de volksvertegenwoordiging direct verantwoording af. Groepen mensen voor wier belangen niemand in de volksvertegenwoordiging opkomt, bijvoorbeeld omdat het een kleine minderheid of burgers uit andere landen betreft, maar die wel te maken krijgen met de consequenties van een bepaalde beslissing vallen buiten boord. Ten tweede hoeven de Tweede Kamerleden alleen verantwoording af te leggen aan de eigen werkelijke en potentiële achterban. Met kiezers die zij sowieso niet kunnen bereiken, hoeven zij in principe geen rekening te houden. De verantwoordingsplicht is in de Nederlandse democratie dus ver doorgevoerd, maar minder ver dan volgens Gutmann en Thompson het geval zou moeten zijn.

Het is moeilijk wat te zeggen over de randvoorwaarde van *reciprocity*. De hoofdbetekenis van reciprociteit is dat delibererende partijen elkaar redenen geven die de ander in principe moet kunnen accepteren en dat zij elkaar met respect behandelen. In hoeverre dit gebeurt, is in grote mate afhankelijk van de gebruikte argumentatie en de houding van de zittende Kamerleden, waarop respectievelijk in paragraaf vier en vijf uitgebreid wordt ingegaan. Reciprociteit als institutionele randvoorwaarde houdt in dat het betreffende instituut een plaats is waar op basis van reciprociteit moet worden geopereerd. Voor de Tweede Kamer is dit

Bataafse Republiek uit 1795, die van de Vereenigde Nederlanden uit 1814 en die van het Koninkrijk der Nederlanden uit 1815, 1840, 1848, 1917, 1972, 1983 en de huidige Nederlandse Grondwet te raadplegen.

¹³¹ Turpijn (2008): 18-9.

¹³² Cf. www.parlement.com; zoekterm 'ministeriële verantwoordelijkheid'.

¹³³ Andeweg & Thomassen (2011): 94-117.

het geval. Immers, van oorsprong is de Tweede Kamer een plek waar parlementariërs “door middel van waardig, vrij en rationeel debat tot ‘de waarheid’” komen.¹³⁴ Doordat Kamerleden geacht worden met elkaar in gesprek te gaan en de eigen standpunten voor de ander begrijpelijk te maken, worden zij gedwongen om rekening te houden met elkaar. Op deze manier waarborgt het parlement automatisch een zekere mate van reciprociteit. Hierin schuilt de kracht van parlementaire systemen. Bovendien impliceert het feit dat het politiek debat waardig moet zijn dat parlementariërs elkaar op basis van respect tegemoet moeten treden. Dit blijkt eveneens uit artikel 58 van het reglement van orde van de Tweede Kamer waarin staat dat de voorzitter het recht heeft parlementariërs te waarschuwen of te verzoeken hun woorden terug te nemen wanneer zij beledigende opmerkingen maken, en dus de notie van respect schenden. Hoewel nergens formeel is opgenomen dat Tweede Kamerleden op basis van reciprociteit dienen te opereren, blijkt dit indirect en sluit het aan bij onze intuïties over het parlement.

De initiatiefwet voor het verbod op de onbedwelmde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven mogen de inhoudelijke randvoorwaarden voor deliberatie niet schenden. De principes van *basic opportunity* en *fair opportunity* worden niet aangetast. Het is immers evident dat beide casussen noch iets te maken hebben met de verdeling van middelen die noodzakelijk zijn voor het leiden van een goed leven naar eigen inzicht noch met de verdeling van hooggewaarderde, maar niet strikt noodzakelijke middelen. Het is echter niet meteen duidelijk of de casussen een inbreuk vormen op de *basic liberty* van de burgers.

Het principe van *basic liberty* houdt in dat de mentale en fysieke integriteit van burgers beschermd moet worden. De initiatiefwet van Thieme voor een verbod op onverdoofd ritueel slachten staat enerzijds op gespannen voet met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, die is opgenomen in artikel 6 van de Grondwet en dient om de mentale integriteit van burgers te beschermen. Anderzijds geldt dat de initiatiefwet niet de opvattingen van mensen beknot, maar de handelingen die daaruit voortvloeien. Het is dus niet helder of de *basic liberty* van gelovige joden en moslims wordt geschonden. Het burgerinitiatief Voltooid Leven wil legale stervenshulp voor ouderen die hun leven voltooid achten. Aan de ene kant is stervenshulp duidelijk een inbreuk op de fysieke integriteit van degene met de doodswens. Aan de andere kant kiest deze persoon vrijwillig voor de dood en is zelfbeschikking een essentieel onderdeel van *basic liberty*. Ook in dit geval is het twijfelachtig of het principe van *basic liberty* overtreden wordt.

Hoe Thieme's initiatiefwet en het burgerinitiatief zich precies verhouden tot *basic liberty* hangt af van de reikwijdte van dit principe. Gutmann en Thompson laten zich hier niet over uit en constateren slechts dat “the borders of basic liberty are irregular”.¹³⁵ Wel koppelen zij *basic liberty* aan de fysieke en mentale integriteit van burgers, ook wel de persoonlijke integriteit genoemd.¹³⁶ Om een idee te krijgen van de grens die in geen geval overschreden mag worden, tracht ik een minimale definitie van persoonlijke integriteit, en daarmee indirect van *basic liberty*, te geven. De Dikke Van Dale definieert integriteit als volgt:

1. ongeschonden toestand

¹³⁴ Turpijn (2008): 79.

¹³⁵ Gutmann & Thompson (1996): 204.

¹³⁶ Ibidem: 201-5.

2. (staatsrechtelijk): onschendbaarheid van de soevereiniteit van een staat met betrekking tot zijn gebied
3. rechtschapenheid, onomkoopbaarheid

De staatsrechtelijke definitie van integriteit vormt een goed aanknopingspunt om persoonlijke integriteit te definiëren. Ik definieer persoonlijke integriteit dan ook als onschendbaarheid van de soevereiniteit van het individu met betrekking tot zijn lichaam en zijn overtuigingen.¹³⁷ Deze definitie stelt de eigen soevereiniteit centraal en sluit daarmee nauw aan bij onze intuïties over persoonlijke vrijheid, waarin zelfbeschikking, dus het feit dat wij baas zijn over ons eigen lichaam en onze eigen geest, een essentiële rol speelt.

Wanneer we deze definitie van persoonlijke integriteit aanhouden, wordt duidelijk dat de initiatiefwet van Thieme en het burgerinitiatief Voltooid Leven de persoonlijke integriteit en dus het principe van *basic liberty* niet schenden. De initiatiefwet voor een verbod op onverdoofde rituele slacht beperkt immers alleen de handelingen van gelovigen en niet hun denkbeelden en opvattingen. Het burgerinitiatief Voltooid Leven focust op zelfbeschikking, en dus op de soevereiniteit van mensen over eigen lichaam en geest. Beide voorstellen waarborgen de persoonlijke integriteit en zijn dus consistent met deze minimale definitie van *basic liberty*.

Concluderend kunnen we stellen dat de Tweede Kamer geen van de institutionele randvoorwaarden van deliberatieve democratie schendt en dat de initiatiefwet van Thieme voor een verbod op de onbedwelmde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven de inhoudelijke randvoorwaarden voor een deliberatie respecteren. Nu duidelijk is dat de casussen niet in strijd zijn met de constitutionele principes van deliberatieve democratie en dus voldoen aan de primaire randvoorwaarden voor een deliberatie, focust de rest van dit hoofdstuk op de deliberatie, dus op het politiek debat, zelf.

4.3 De aard van het politiek debat over morele controverses

Het deliberatief democratisch discussiemodel stelt drie eisen aan de aard van het politiek debat over morele controverses. Ten eerste moet de morele component onderkend en centraal gesteld worden. Ten tweede dient men zich te wenden tot niet-deliberatieve beslissingsmethoden wanneer er geen consensus bereikt wordt. Ten derde geldt dat het debat altijd gevoerd moet worden, ook wanneer reeds van tevoren duidelijk is dat er geen overeenstemming bereikt zal worden. De twee laatstgenoemde eisen blijven in deze paragraaf buiten beschouwing, omdat het politiek debat in de Tweede Kamer daar automatisch aan voldoet. Immers, wanneer de Kamer een besluit moet nemen, gebeurt dit altijd middels een stemming waaraan een debat voorafgaat. Daarom staat deze paragraaf voornamelijk stil bij de vraag in hoeverre de morele dimensie van de debatten over Thieme's initiatiefwet en het burgerinitiatief Voltooid Leven erkend en centraal gesteld wordt.

¹³⁷ Aangezien deze definitie een aanvulling op de theorie van Gutmann en Thompson is, is zij evenals alle andere deliberatief democratische principes voorlopig van aard.

Daarnaast is er aandacht voor wat Kamerleden zelf zeggen over het belang van deliberatie in de politiek en in de samenleving.

4.3.1 *Initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht*

De initiatiefwet van Thieme voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht heeft “een indrukwekkend en heftig maatschappelijk en politiek debat” geïnitieerd.¹³⁸ Uit het debat dat in de Tweede Kamer over dit onderwerp is gevoerd blijkt dat de parlementariërs een aantal van de principes van Gutmann en Thompson over deliberatie onderschrijven.

Om te beginnen wordt het belang van deliberatie erkend. Zo zegt mevrouw Van Veldhoven van D66 dat het doel van een door haar ingediend amendement is om “een opening te creëren voor dialoog”.¹³⁹ Over de lange debatduur zegt de voorzitter van de Tweede Kamer het volgende:

“Ik vond het belangrijk dat het debat in zijn volle omgang werd gehouden, zodat ik ruimhartig ben geweest.”¹⁴⁰

Bovendien vindt het CDA, samen met een aantal andere partijen, “dat er *met* religieuze minderheden moet worden gesproken, en niet alleen *over* religieuze minderheden”.¹⁴¹ Tussen de eerste en de tweede termijn van het debat heeft dan ook een hoorzitting plaatsgevonden waar vertegenwoordigers van verschillende joodse en islamitische organisaties met Kamerleden in gesprek zijn gegaan over het wetsvoorstel. Deliberatieve democratie juicht van harte toe dat het debat niet beperkt blijft tot politieke instituten, maar dat men direct het gesprek aangaat met de *moral constituents* van een wetsvoorstel.

Verder is het in iedere democratie van belang dat er beslissingen genomen worden. Essentieel voor deliberatieve democratie is dat de kous daarmee niet af is. De deliberatie moet immer heropend kunnen worden. Thieme is van mening dat dit bij de discussie over de onverdoofde rituele slacht sowieso het geval zal zijn:

“Het aannemen van een wet zorgt er namelijk niet voor dat de discussie beëindigd wordt. De discussie zal altijd door blijven gaan.”¹⁴²

Tot slot achten Gutmann en Thompson deliberatie zinvol, ook wanneer reeds voor aanvang van het debat duidelijk is dat overeenstemming niet in het verschiet ligt. Uit het debat over Thieme’s initiatiefwet blijkt dat dit daadwerkelijk zo is. Zo is er een aantal moties ingediend om dierenwelzijn in het algemeen te verbeteren. Door dit debat staat dierenwelzijn weer hoog op de agenda:

¹³⁸ HTK: 96-16-133. Geciteerd wordt de heer Van Dam van de PvdA.

¹³⁹ HTK: 96-16-134.

¹⁴⁰ HTK: 96-16-136.

¹⁴¹ HTK: 54-4-5.

¹⁴² HTK: 96-16-142.

“Wat opvalt, is dat iedereen zich uitput in manieren om vooral duidelijk te maken dat hij tegen dierenleed is. Alleen al in dat opzicht heeft dit wetsvoorstel meer opgeleverd voor dieren dan je ooit had durven hopen.”¹⁴³
[Partij voor de Dieren]

Alle partijen erkennen dat het debat over de initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht een moreel debat is, waarin de waarden godsdienstvrijheid en dierenwelzijn op gespannen voet met elkaar staan. Ter illustratie de volgende citaten:

“Dit wetsvoorstel raakt het snijvlak van deze twee fundamentele uitgangspunten: welzijn van dieren en vrijheid van godsdienst.”¹⁴⁴ [CDA]

“Ik begrijp dat ook de ChristenUnie net als alle partijen worstelt met het dilemma tussen een grondrecht en het welzijn van dieren.”¹⁴⁵ [D66]

“Alle gesprekken gingen over dierenwelzijn en vrijheid van godsdienst. Dat is ook precies de weging die ter tafel ligt.”¹⁴⁶ [PvdA]

De morele component heeft een centrale plaats binnen het debat en de Kamerleden vinden ook dat dit zo hoort. Immers, wanneer een bepaalde spreker zich te veel concentreert op andere zaken, wordt hij dikwijls tot de orde geroepen hetzij door de voorzitter hetzij door een collega. Zo stelt mevrouw Snijder-Hazelhoff van de VVD in haar bijdrage in de eerste termijn een hoop vragen aan de regering, maar brengt zij het standpunt van haar partij niet naar voren. Daarom vraagt mevrouw Ouweland haar:

“De vraag die dan overblijft is: kan de VVD-fractie hier klip-en-klaar uitspreken of zij het wel of niet te rechtvaardigen vindt dat dieren extra lijden omwille van een geloofsopvatting?”¹⁴⁷

Bovendien wordt het niet getolereerd als sprekers het morele debat proberen te reduceren tot een ander soort debat. De voorstanders van het wetsvoorstel zeggen onomwonden dat zij een kleine inperking van de godsdienstvrijheid gerechtvaardigd vinden om het dierenwelzijn te waarborgen. De tegenstanders van het wetsvoorstel, de christelijke partijen, durven echter nauwelijks expliciet te zeggen dat zij vrijheid van godsdienst belangrijker achten dan dierenwelzijn. Meermaals proberen zij de wetenschappelijke consensus over het feit dat onverdoofde slacht leidt tot extra dierenleed, in twijfel te trekken. Uiteraard is de vraag of een dier extra lijdt bij onverdoofde slacht van cruciaal belang. Als er geen sprake is van extra lijden, is er ook geen controverse. Er is dan immers geen spanning tussen godsdienstvrijheid en dierenwelzijn. Het is echter zowel voor de regering als voor de overige partijen duidelijk dat hierover wetenschappelijke consensus

¹⁴³ HTK: 96-16-113.

¹⁴⁴ HTK: 54-4-4.

¹⁴⁵ HTK: 54-4-14.

¹⁴⁶ HTK: 96-16-132.

¹⁴⁷ HTK: 54-4-26.

bestaat.¹⁴⁸ De christelijke partijen baseren hun twijfels op oude onderzoeken en op rapporten van auteurs die niet onafhankelijk zijn of geen veterinaire achtergrond hebben. Ook trekken zij passages uit onderzoeken uit hun verband. Hiermee lijken zij de focus van het debat te willen verschuiven van de morele controverse naar de wetenschappelijke literatuur. Wanneer de SGP dit tracht te doen, interrumpeert Ouwehand als volgt:

“Hoewel ik de aanvliegroete van de SGP-fractie wel begrijp, vind ik het jammer dat het wetenschappelijk onderzoek in twijfel wordt getrokken. (...) Ik heb nog wel de volgende *fundamentele* vraag aan de SGP-fractie. Vindt zij het te rechtvaardigen dat dieren extra lijden voor een religieuze opvatting?”¹⁴⁹

Ook het CDA trekt de wetenschappelijke consensus geregeld in twijfel. Desondanks lijkt deze partij te beseffen dat dit niet de kern van de zaak is. Wanneer de discussie dreigt te verzanden in gebakkelei over wetenschappelijke onderzoeken, wil Ormel terugkeren naar de morele kant van het debat:

“We zouden elkaar de hele avond met citaten van wetenschappers om de oren kunnen slaan. Wij staan nu echter op een punt dat we politieke keuzes moeten maken. De keuze die moet worden gemaakt, is de keuze tussen een mensenrecht, vrijheid van godsdienst, tolerantie, wat ik een groot goed vind in de Nederlandse samenleving, en dierenwelzijn.”¹⁵⁰

Staatssecretaris Bleker, die namens de regering het woord voert, erkent eveneens dat dit debat primair een moreel debat is:

“De godsdienstvrijheid is ook heel belangrijk. Daarmee moet je dus heel zorgvuldig omgaan als je daaraan in het belang van dierenleed beperkingen wilt verbinden. Dat is voor mij veel meer het intellectuele en morele debat dan de cijfers en de vraag of wel of niet sprake is van dierenleed. Dat station ben ik gepasseerd.”¹⁵¹

De morele kant van de zaak moet zowel volgens de politieke partijen als volgens de regering centraal staan. Dit betekent echter niet dat zij vinden dat het debat alleen daarover moet gaan. Er wordt eveneens veelvuldig gediscussieerd over praktische zaken, zoals de details van de slachtprocessen, de aantallen dieren waarom het draait en handhaving van de wet. Discussie over praktische zaken als cijfers en uitvoerbaarheid is onvermijdelijk bij de totstandkoming van wetgeving.

¹⁴⁸ Hoewel de christelijke partijen de wetenschappelijke consensus veelvuldig in twijfel trekken, lijken zij de stelling dat onverdoofde slacht leidt tot extra dierenleed wel degelijk te onderschrijven. Herhaaldelijk roepen zij op het aantal onbedwelmd geslachte dieren zoveel mogelijk te reduceren, opdat het dierenleed beperkt wordt. Daaruit blijkt dat ook zij van mening zijn dat dieren bij de onbedwelmdde slacht meer lijden dan bij de bedwelmdde.

¹⁴⁹ HTK: 54-4-23.

¹⁵⁰ HTK: 96-16-106.

¹⁵¹ HTK: 73-2-21.

4.3.2 Burgerinitiatief Voltooid Leven

Nauwe betrokkenheid van burgers bij de politiek is wenselijk in iedere vorm van democratie, zo ook in deliberatieve democratie. Het burgerinitiatief, waarmee burgers zelf onderwerpen kunnen agenderen, is dan ook een mooi democratisch instrument:

“Ik wil ook graag beginnen met het uitspreken van mijn complimenten aan de initiatiefnemers van het burgerinitiatief. Als democraat vind ik het een eer om hier eindelijk over hun initiatief te mogen spreken.”¹⁵²

[GroenLinks]

Ook vele andere Kamerleden spreken hun waardering uit voor de indieners van het burgerinitiatief. Het CDA becomplimenteert de initiatiefnemers omdat “zij het dit onderwerp zo op de agenda hebben weten te zetten”, de SP omdat het burgerinitiatief “nadrukkelijk de discussie heeft aangewakkerd”.¹⁵³ Minister Schippers ziet het “burgerinitiatief als een belangrijk onderdeel van het maatschappelijke debat” en ook mevrouw Klijnsma van de PvdA vindt “het burgerinitiatief een interessante aanzet om de discussie verder te kunnen voeren”.¹⁵⁴ De indieners worden dus gewaardeerd om het feit dat zij het debat hebben aangemoedigd. Dit toont dat de parlementariërs veel belang hechten aan deliberatie, zowel op politiek als op maatschappelijk vlak. Dat laatste blijkt ook uit het feit dat zij een motie hebben ingediend die de regering verzoekt om “een brede maatschappelijke discussie te stimuleren”.¹⁵⁵ Interessant in dit verband is het onderstaande citaat van minister Schippers:

“Een samenleving verandert echter ook en daarmee de toon en uitkomst van een maatschappelijk debat. Op dit moment is het debat over dit onderwerp weer in volle gang. Ik acht het van groot belang om een dergelijk debat uitvoering en zorgvuldig uit te voeren. Daarbij is het belangrijk dat alle groeperingen kunnen deelnemen aan het debat. Het is niet aan de overheid om in dit debat voorop te lopen.”¹⁵⁶

Eerst benadrukt Schippers het belang van een uitvoerig en zorgvuldig maatschappelijk debat waarin iedere opvatting vertegenwoordigd is. Daarmee verwoordt zij Gutmann en Thompsons ideaal van een deliberatieve democratie. Daarna zegt zij echter dat “de overheid sluitstuk van dit debat moet zijn en geen vaandeldrager”.¹⁵⁷ Enerzijds is het democratisch gezien goed dat de overheid zich aansluit bij de uitkomst van het maatschappelijk debat. Anderzijds is het in een deliberatieve democratie van belang dat deliberatie zoveel mogelijk wordt aangemoedigd. Hierbij kan de overheid prima een rol spelen. Idealiter moet de overheid het maatschappelijk debat zoveel mogelijk stimuleren, terwijl zij zich wat betreft de inhoud op de achtergrond houdt. Schippers vindt het echter niet de taak van de overheid om het maatschappelijk debat aan te moedigen, zo blijkt uit het feit dat zij bovengenoemde motie ontraadt.

¹⁵² HTK: 61-10-97.

¹⁵³ Respectievelijk HTK: 61-10-96 en HTK: 61-10-95.

¹⁵⁴ Respectievelijk HTK: 61-10-100 en HTK: 61-10-97.

¹⁵⁵ Dossier 33026, nummer 6.

¹⁵⁶ HTK: 61-10-100.

¹⁵⁷ HTK: 61-10-104.

Bovendien toont ook dit debat dat Gutmann en Thompson gelijk hebben wanneer zij zeggen dat deliberatie zinvol is, ook wanneer duidelijk is dat er geen consensus bereikt zal worden. De PVV wijst bijvoorbeeld op het positieve effect van de politieke en maatschappelijke discussie die het burgerinitiatief heeft bewerkstelligd, “namelijk aandacht voor het welzijn tijdens de laatste fase van het leven”.¹⁵⁸

De controversiële aard van het burgerinitiatief komt primair voort uit de spanning tussen zelfbeschikking en de intrinsieke waarde van het leven. Het morele karakter van het debat is voor alle Kamerleden duidelijk, zo blijkt onder andere uit de volgende citaten:

“Elk mens en elke politieke partij zal redeneren vanuit principiële uitgangspunten wanneer het voorstel ‘Uit vrije wil’ aan hen wordt voorgelegd.”¹⁵⁹ [ChristenUnie]

“Ik vind het goed dat eenieder zijn onderliggende principes helder maakt.”¹⁶⁰ [SGP]

“Het gaat in dit geval om de principiële ethische discussie over de voorstellen uit het burgerinitiatief, de vraag of je daar principieel voor- of tegenstander van bent.”¹⁶¹ [SP]

De principevraag staat centraal. De christelijke partijen zijn tegen het burgerinitiatief. D66, GroenLinks en de Partij voor de Dieren zijn voor. Deze partijen hebben een uitgesproken mening over het vraagstuk en focussen ook vooral op het morele karakter van het debat. De overige partijen worstelen nog met het vraagstuk. Die worsteling heeft verschillende oorzaken. De VVD en de SP zijn weliswaar voor een absoluut zelfbeschikkingsrecht, maar vragen zich af of het de taak van de overheid is om hulp bij zelfdoding te faciliteren. Dit is een legitieme, ethische vraag en past daarom goed binnen het moreel debat. De PvdA “steunt de achterliggende gedachte van Uit Vrije Wil dat zelfbeschikking in de discussie over zelfdoding leidend is”, maar wil eerst nog nadere informatie over een aantal praktische kwesties.¹⁶² Dat laatste geldt ook voor een aantal andere partijen. Hoe kan het burgerinitiatief in de praktijk gebracht worden? Is er voldoende draagvlak voor het initiatief? Hoeveel ruimte biedt de huidige euthanasiewet voor hulp bij zelfdoding? Eerder is al opgemerkt dat discussiëren over praktische zaken niet weg te denken is uit een instituut dat verantwoordelijk is voor het maken van wetten. In het debat over Thieme’s initiatiefwet werden Kamerleden desalniettemin vaak teruggeroepen wanneer zij te ver afdwaalden van het morele vraagstuk. Bij het debat over het burgerinitiatief Voltooid Leven is dat nauwelijks het geval. De partijen die afdwalen van het morele karakter zijn veelal die partijen die nog worstelen met het vraagstuk. Om te beginnen kunnen zij elkaar niet verwijten dat ze afwijken van de morele discussie. Verder is het voor de christelijke partijen ongunstig hen te verleiden tot een zuiver morele positie, omdat die niet overeen zal stemmen met de hunne. Alleen voor de voorstanders is het gunstig hun te vragen terug te keren naar de kern van de zaak. Zij zijn echter in de

¹⁵⁸ HTK: 61-10-99.

¹⁵⁹ HTK: 61-10-85.

¹⁶⁰ HTK: 61-10-90.

¹⁶¹ HTK: 61-10-94.

¹⁶² HTK: 61-10-97.

minderheid. Derhalve dwaalt het debat geregeld af naar niet-principiële kwesties, ondanks het feit dat alle partijen erkennen dat het burgerinitiatief een ethisch vraagstuk aan de kaak stelt.

4.3.3 *Conclusie*

De parlementariërs hechten veel waarde aan deliberatie, zowel op politiek als op maatschappelijk vlak. De aard van de debatten over Thieme's initiatiefwet en het burgerinitiatief Voltooid Leven sluit nauw aan bij de eisen van het deliberatief democratisch discussiemodel. Het morele karakter van de debatten wordt namelijk breed erkend en speelt een centrale rol. Dit lag ook in de lijn der verwachting, aangezien beide morele controverses veroorzaakt worden door een waardenconflict dat is uitgegroeid tot een conflict tussen personen.¹⁶³ Hoewel het debat over deze controverses hoofdzakelijk moreel van aard is, is het noch mogelijk noch wenselijk om alleen over de morele kant van de zaak te discussiëren daar het parlement een wetgevend instituut is. Ook over praktische zaken moet gesproken worden.

4.4 **Beoordeling van de inhoud van argumenten**

De argumenten die aangewend worden ter rechtvaardiging van een bepaald standpunt moeten volgens het deliberatief democratisch discussiemodel *mutually acceptable* zijn. Concreet betekent dit dat zij respectvol, moreel en toegankelijk dienen te zijn en de principes van *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity* niet mogen schenden. Deze paragraaf zet de belangrijkste voor- en tegenargumenten die gebruikt zijn in de debatten over een verbod op de onverdoofde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven op een rijtje en bekijkt in hoeverre deze passen binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

4.4.1 *Initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht*

Argumenten voor Thieme's initiatiefwet

Het meest gehoorde argument van de voorstanders voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht luidt dat geloofsvrijheid niet mag leiden tot dierenleed:

“Wij mogen dieren niet extra laten lijden omwille van religieuze opvattingen.”¹⁶⁴ [Partij voor de Dieren]

¹⁶³ Paragraaf 1.3 betoogt dat politieke debatten over morele vraagstukken waaraan een waardenconflict ten grondslag ligt, in hoge mate moreel van aard zijn.

¹⁶⁴ HTK: 54-4-16.

“Geloofsvrijheid is in Nederland een groot goed, maar nooit een reden om dieren te mogen laten lijden.”¹⁶⁵
[PvdA]

“Het moet voor een dier in Nederland niet uitmaken of zijn slager joods, islamitisch, christelijk of seculier is.”¹⁶⁶
[D66]

Met dit argument nemen de voorstanders een duidelijk moreel standpunt in. In dit debat, waar dierenwelzijn en godsdienstvrijheid op gespannen voet met elkaar staan, leggen zij de prioriteit bij dierenwelzijn. Voor de tegenstanders is dit argument in principe acceptabel, omdat ook zij dierenwelzijn een belangrijke waarde vinden.

De voorstanders van een verbod op de onverdoofde rituele slacht voeren bovendien als argument aan dat gelovigen het wetsvoorstel moeten kunnen omarmen, omdat “de essentie van alle levensovertuigingen is dat je goed wilt zorgen voor de dieren om je heen. Dat is ook het uitgangspunt van de islam en het jodendom.”¹⁶⁷ “De rituele slacht is juist bedoeld om het dier op de meest diervriendelijke wijze te doden”, zo stellen de gelovigen zelf.¹⁶⁸ Vanuit deliberatief democratisch oogpunt is dit een sterk argument. Door te erkennen “dat er ook in de religieuze gemeenschap groot belang wordt gehecht aan dierenwelzijn”, wordt recht gedaan aan de intenties van de gelovigen.¹⁶⁹ Bovendien worden zij vanuit hun eigen denkkader aangesproken, wat het argument *mutually acceptable* maakt.

De voorstanders van de initiatiefwet geven dierenwelzijn de prioriteit boven godsdienstvrijheid. Deze keuze lichten ze met een aantal argumenten toe. Ten eerste wijzen de voorstanders van het wetsvoorstel op het feit dat “dieren een eigen, intrinsieke waarde hebben” die losstaat van hun nut voor de mens.¹⁷⁰ Dit argument berust niet op empirie of logica. Om te voldoen aan de toegankelijkheidseis van het deliberatief democratisch discussiemodel dient het argument dus niet extreem onwaarschijnlijk te zijn, wat zeker niet het geval is.

Ten tweede voert de PVV het volgende argument aan voor de keuze voor dierenwelzijn:

“Deze God wil dat er respect is voor alles wat hij geschapen heeft, mens en dier.”¹⁷¹

Een argument dat beroep doet op God past op het eerste gezicht niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Immers, “appealing to an authority whose dictates are closed to reasonable interpretation cannot constitute a moral reason”.¹⁷² Er lijkt niet te worden voldaan aan de toegankelijkheidseis. De PVV gebruikt dit argument echter hoofdzakelijk in interruptiedebatjes met de christelijke partijen. Aangezien

¹⁶⁵ HTK: 54-4-29.

¹⁶⁶ HTK: 54-4-28.

¹⁶⁷ HTK: 96-16-141. Geciteerd wordt mevrouw Thieme, indiener van de initiatiefwet.

¹⁶⁸ HTK: 96-16-115. Geciteerd wordt de heer Dibi van GroenLinks.

¹⁶⁹ HTK: 96-16-111. Geciteerd wordt de heer Van Gerven van de SP.

¹⁷⁰ HTK: 96-16-128. Geciteerd wordt de heer Van Dam van de PvdA.

¹⁷¹ HTK: 96-16-104.

¹⁷² Gutmann & Thompson (2004): 72.

Graus de christelijke partijen vanuit hun eigen denkkader aanspreekt, is het argument bij uitstek *mutually acceptable* en dus toegestaan vanuit deliberatief democratisch perspectief.

Ten derde hameren de voorstanders van het wetsvoorstel op het feit dat een goede omgang met dieren een kenmerk is van een beschaafde samenleving:

“Naar de opvatting van velen weerspiegelt de behandeling van dieren het beschavingsniveau van een samenleving, een cultuur.”¹⁷³ [Thieme]

“In een beschaafd en ontwikkeld land horen wij niet alleen met elkaar fatsoenlijk om te gaan, maar horen wij ook dieren een fatsoenlijk leven te gunnen.”¹⁷⁴ [PvdA]

Dit argument is niet extreem onwaarschijnlijk en voldoet dus aan de toegankelijkheidseis van het deliberatief democratisch discussiemodel.

Naast het argument dat geloofsvrijheid niet mag leiden tot dierenleed, gebruiken de voorstanders van de initiatiefwet nog enkele andere argumenten ter ondersteuning. Om te beginnen beargumenteert de PVV dat “dieren ritueel of religieus gemarteld worden met eeuwenoude methoden die helemaal niet meer van deze tijd zijn”.¹⁷⁵ Ook de SP zegt, zij het in wat vriendelijkere bewoordingen, dat religieuze groeperingen met hun tijd mee moeten gaan.¹⁷⁶ Dergelijke argumenten passen niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, omdat zij niet getuigen van respect. Er wordt simpelweg gesteld dat onbedwelmd ritueel slachten verboden moet worden omdat het achterhaald is. Dit doet afbreuk aan de morele positie van de religieuze groeperingen. Dit argument staat in de gangbare argumentatietheorie bekend als een *ad novitam* en is een drogreden, omdat ten onrechte verondersteld wordt dat moderne mores altijd beter zijn dan oude praktijken.¹⁷⁷

Verder zegt Thieme dat “een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking vindt dat godsdienstvrijheid geen vrijbrief vormt voor het laten voortbestaan van onnodig dierenleed”.¹⁷⁸ Het argument dat de meerderheid X vindt, kan in het deliberatief democratisch discussiemodel nooit een argument zijn voor X. Het argument is niet respectvol. Door het standpunt van de tegenstanders weg te wuiven als een minderheidsstandpunt, wordt geïmpliceerd dat het minder relevant is. Dit doet afbreuk aan de morele positie van de minderheid. Bovendien schendt dit argument het generaliteitsprincipe. Immers, als de voorstanders van het verbod in de minderheid waren geweest, konden zij dit argument niet gebruiken ondanks het feit dat hun morele positie dezelfde was geweest. Ook in de argumentatietheorie staat een dergelijk *argumentum ad populum* bekend als een drogreden.¹⁷⁹ Een appel op de meerderheidspositie is geen geldig argument, daar het onterecht veronderstelt dat de meerderheid altijd gelijk heeft.

¹⁷³ HTK: 96-16-139.

¹⁷⁴ HTK: 96-16-128.

¹⁷⁵ HTK: 73-2-8.

¹⁷⁶ Cf. HTK: 54-4-8/9 en HTK: 96-16-111.

¹⁷⁷ Pirie (2006): 116-8.

¹⁷⁸ HTK: 96-16-136.

¹⁷⁹ Pirie (2006): 128-30.

De christelijke partijen bestrijden de argumenten die een beroep doen op het feit dat Nederland een beschaafd land is waarin dierenwelzijn de norm is, door erop te wijzen dat de joodse beschaving al veel regels kende voor zorgvuldige omgang met dieren, “toen wij hier in berenvellen rondliepen” en “hunebedden bouwden”.¹⁸⁰ Dit argument past niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, omdat het generaliteitsprincipe wordt geschonden. De moslimgemeenschap kan dit argument namelijk niet gebruiken, ondanks dat zij zich in dezelfde morele positie bevindt als de joodse gemeenschap. Een *argumentum ad antiquitatem*, een argument dat een beroep doet op traditie, is volgens de gangbare argumentatietheorie een drogreden, omdat het berust op de onterechte aanname dat alles wat in het verleden gold als goed ook nu nog goed is.¹⁸¹ Deze drogreden is dus de tegenhanger van het *argumentum ad novitatem*.

Deze voorbeelden suggereren dat argumenten die niet passen binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, ook in de gangbare argumentatietheorie niet toelaatbaar zijn.

Argumenten tegen Thieme's initiatiefwet

Het centrale punt in de argumentatie van de tegenstanders van een verbod op de onverdoofde rituele slacht is dat er respect moet zijn voor de opvattingen en gevoelens van religieuze minderheden. Dit argument is vanuit deliberatief democratisch oogpunt interessant, omdat het expliciet een beroep doet op de principes van reciprociteit en wederzijds respect. Bovendien raakt dit argument aan de vraag hoe groot de reikwijdte van *basic liberty* dient te zijn.

De christelijke partijen proberen hun appel op respect voor religieuze minderheden kracht bij te zetten door erop te wijzen dat verdraagzaamheid en tolerantie belangrijke normen zijn in de Nederlandse samenleving:

“Tolerantie is een wezenlijk onderdeel van onze nationale identiteit.”¹⁸² [CDA]

“In een land waar tolerantie eeuwenlang de boventoon heeft gevoerd, moeten we juist ruimte bieden voor groepen die anders denken. Tolerantie is vrijheid bieden voor dingen waar je het absoluut niet mee eens bent, anders heb je geen tolerantie nodig.”¹⁸³ [SGP]

Deze beweringen zijn niet extreem onwaarschijnlijk en voldoen dus aan de deliberatief democratische toegankelijkheidseis. Zij zijn bovendien *mutually acceptable*, omdat tolerantie ook voor de voorstanders van de initiatiefwet een belangrijke waarde is.

Uit het feit dat de christelijke partijen tolerantie jegens religieuze minderheden als argument aanvoeren tegen een verbod op de onverdoofde rituele slacht blijkt dat zij een ruime definitie van *basic liberty* hanteren. Zij verlangen namelijk niet alleen tolerantie voor de opvattingen van levensbeschouwelijke groeperingen, maar

¹⁸⁰ Respectievelijk HTK: 54-4-6 en HTK: 54-4-20.

¹⁸¹ Pirie (2006): 14-5.

¹⁸² HTK: 96-16-102.

¹⁸³ HTK: 73-2-8.

ook voor de daaruit voortvloeiende handelingen.¹⁸⁴ D66 interpreteert *basic liberty* daarentegen veel minder ruim:

“Tolerantie voor anders denken is een heel hoog goed, maar dat wil niet zeggen dat je geen grenzen kunt stellen aan anders handelen. Dat onderscheid wil ik graag maken. Voor mijn fractie is het enorm belangrijk dat er een brede tolerantie is voor anders denken, maar de maatschappij kan wel grenzen stellen aan anders handelen.”¹⁸⁵

De christelijke partijen roepen op tot tolerantie ten aanzien van de gevoelens, opvattingen en handelingen van religieuze minderheden. De initiatiefwet perkt de handelingsvrijheid van gelovigen in. Deze spanning wordt concreet in de discussie over het meest gebruikte argument van tegenstanders van de initiatiefwet. Dit luidt dat een verbod op de onverdoofde rituele slacht de godsdienstvrijheid onevenredig beperkt:

“Met het wetsvoorstel zet men echter een forse stap naar verplichtingen die de vrijheid van godsdienst onevenredig beperken...”¹⁸⁶ [ChristenUnie]

“Afwijzing van de rituele slacht lijkt een keuze voor dierenwelzijn, maar is een beperking van een mensenrecht.”¹⁸⁷ [CDA]

De tegenstanders van Thieme’s initiatiefwet nemen een duidelijke morele positie in door de prioriteit niet bij dierenwelzijn maar bij de godsdienstvrijheid te leggen. Dit argument is *mutually acceptable* omdat ook de voorstanders van het wetsvoorstel godsdienstvrijheid een zeer belangrijk grondrecht vinden.

Een tweetal argumenten onderbouwt de bewering dat de godsdienstvrijheid onevenredig ingeperkt wordt door een verbod op de onverdoofde rituele slacht. Ten eerste wijzen de tegenstanders erop dat de Raad van State, het adviesorgaan voor de overheid wat betreft wetgeving en bestuur, van mening is “dat onbedweld slachten dient te worden beschouwd als een vorm van godsdienstig belijden die valt binnen de reikwijdte van de vrijheid van godsdienst”.¹⁸⁸ Autoriteitsargumenten zijn toegestaan binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, mits het toegankelijkheidsprincipe niet wordt geschonden. Concreet betekent dit dat er aan de volgende voorwaarden voldaan moet zijn:

“First, there is some independent basis for believing the experts are trustworthy. Second, the experts can describe the basis for their conclusions in an understandable way.”¹⁸⁹

De Raad van State voldoet aan beide criteria. De toegankelijkheid wordt nog eens extra gewaarborgd doordat de adviezen van de Raad van State achteraf openbaar gemaakt worden. Ten tweede wijzen de christelijke partijen op artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, het EVRM, waarin staat:

¹⁸⁴ Uiteraard erkennen ook de christelijke partijen dat de godsdienstvrijheid niet absoluut is en dat zij, bijvoorbeeld op basis van het schadebeginsel, ingeperkt mag worden.

¹⁸⁵ HTK: 73-2-9. Merk op dat de staat ons handelen op allerlei wijze beperkt.

¹⁸⁶ HTK: 54-4-12.

¹⁸⁷ HTK: 96-16-102.

¹⁸⁸ HTK: 96-16-102. Geciteerd wordt de heer Ormel van het CDA.

¹⁸⁹ Gutmann & Thompson (2004): 146.

“De vrijheid zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uiting te brengen kan aan geen andere beperkingen worden onderworpen dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving *noodzakelijk* zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.”¹⁹⁰

De christelijke partijen betogen dat de beperking niet noodzakelijk is. De beperking van het wetsvoorstel zou volgens de ChristenUnie noodzakelijk zijn als “er zonder aantasting van de godsdienstvrijheid geen verbetering van dierenwelzijn te bereiken is”.¹⁹¹ Het verbeteren van dierenwelzijn is echter ook op andere manieren te bereiken. Het staat de christelijke partijen vrij het EVRM op deze wijze te interpreteren.

De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is een grondrecht. Aangezien een verbod op de onverdoofde rituele slacht de godsdienstvrijheid beperkt, is voor de voorstanders van het wetsvoorstel een goede rechtvaardiging voor deze beperking onontbeerlijk. In deze rechtvaardiging zijn twee hoofdlijnen te onderscheiden.

De eerste manier waarop de voorstanders de inperking van het grondrecht rechtvaardigen is door te beargumenteren dat deze terecht is. Immers, “godsdienstvrijheid kan, mag en moet zelfs worden ingeperkt waar het lijden van levende wezens begint”.¹⁹² De opvatting dat de inperking van de godsdienstvrijheid terecht is, wordt met een aantal subargumenten onderbouwd.

Ten eerste refereren de voorstanders van de initiatiefwet ook naar de zojuist geciteerde passage uit het EVRM. Zij halen deze passage aan om de inperking van de godsdienstvrijheid te rechtvaardigen en beroepen zich op de beperkingsgrond van goede zeden. Immers, “aandacht voor dierenwelzijn is (...) een groeiende factor in zedelijkheid”.¹⁹³ Deze bewering voldoet aan de toegankelijkheidseis omdat zij niet extreem onwaarschijnlijk is. Ten tweede probeert de Partij voor de Dieren het schadebeginsel als subargument aan te voeren. Het schadebeginsel houdt in dat iemands vrijheid beperkt mag worden om schade aan anderen te voorkomen. De ChristenUnie wijst er echter terecht op dat het schadebeginsel betrekking heeft op mensen en niet op dieren. Doordat het schadebeginsel bewust verkeerd geïnterpreteerd wordt, is dit subargument niet *mutually acceptable* en past het niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.¹⁹⁴ Ten derde concludeert de Partij voor de Dieren op basis van een arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, een instituut waar burgers een klacht kunnen indienen tegen een lidstaat wanneer zij menen dat een van hun rechten uit het EVRM geschonden wordt, dat het Hof van mening is dat een verbod op de onverdoofde rituele slacht een legitieme grond is om de godsdienstvrijheid in te perken. Het deliberatief democratisch discussiemodel staat een beroep op een uitspraak van het Europees Hof toe, onder meer omdat

¹⁹⁰ http://nl.wikisource.org/wiki/Europees_Verdrag_voor_de_Rechten_van_de_Mens. Op deze website kan het officiële Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens integraal worden geraadpleegd.

¹⁹¹ HTK: 96-16-140.

¹⁹² HTK: 96-16-114. Geciteerd wordt mevrouw Ouwehand van de Partij voor de Dieren.

¹⁹³ HTK: 54-4-27.

¹⁹⁴ Het schadebeginsel is een belangrijk principe in de rechtspraak. Uit het feit dat mevrouw Thieme rechten gestudeerd heeft, mag geconcludeerd worden dat zij zich ervan bewust is dat het schadebeginsel betrekking heeft op mensen en dat zij dit beginsel in dit debat dus bewust verkeerd interpreteert.

de uitspraken openbaar zijn:

“An appeal to an authority certainly can count as a reason, but only when its dictates are open to interpretation by publicly acceptable reasons or methods of inquiry.”¹⁹⁵

Interessant is dat de tegenstanders van de initiatiefwet op hetzelfde arrest een beroep doen om hun conclusie te ondersteunen “dat de vrijheid van godsdienst belangrijker is dan een verbod op onbedwelmd slachten”.¹⁹⁶ Hieruit blijkt hoe belangrijk de openbaarheid van bronnen is. Openbaarheid waarborgt namelijk de controleerbaarheid.

Een tweede wijze waarop de inperking van de godsdienstvrijheid wordt gerechtvaardigd is door te stellen dat het allemaal wel meevalt. Dit argument is niet respectvol. Door de beperking van de godsdienstvrijheid te bagatelliseren, wordt namelijk geen recht gedaan aan de gevoelens van de gelovigen. Ook de subargumenten die worden gebruikt om te betogen dat er nauwelijks sprake is van inperking van de godsdienstvrijheid passen niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

Het eerste subargument luidt “dat het kernrecht niet wordt aangetast, omdat het recht op het consumeren van ritueel geslacht vlees met dit wetsvoorstel gewoon overeind blijft”.¹⁹⁷ De import van onbedwelmd ritueel geslacht vlees wordt namelijk niet aan banden gelegd. Dit argument schendt het generaliteitsprincipe. Als er in alle andere landen reeds een verbod op de onverdoofde rituele slacht zou bestaan, is dit argument onbruikbaar. Desalniettemin is de essentie van de morele controverse in dat geval hetzelfde. Een tweede subargument ter verdediging van het feit dat de inperking van de godsdienstvrijheid gering is, luidt “dat verschillende stromingen binnen de religieuze groepen het vooraf bedwelmen van dieren vinden passen bij de voorschriften van hun geloof”.¹⁹⁸ Aangezien daaruit volgt dat verdoofd slachten mogelijk is binnen de islam en het jodendom, wordt de godsdienstvrijheid nauwelijks aangetast. Dit argument past niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, omdat het niet getuigt van respect voor de opvatting van mensen die bedwelmd slacht wel in strijd achten met hun geloofsvoorschriften. Mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink merkt dan ook terecht op dat men “moeilijk kan treden in de interpretatie van wat er wel en niet mogelijk is binnen een religie” en de SGP zegt dat de initiatiefwet “voor beperkte groepen een grote inperking van de godsdienstvrijheid is”.¹⁹⁹

De inperking van godsdienstvrijheid rechtvaardigen door deze te bagatelliseren past niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Het is opvallend dat deze lijn alleen door de Partij voor de Dieren en de SP wordt ingezet. Wanneer dit gebeurt, worden zij onmiddellijk terecht gewezen in een interruptie. Dit suggereert dat Kamerleden argumenten die niet respectvol zijn onacceptabel vinden.

¹⁹⁵ Gutmann & Thompson (2004): 72.

¹⁹⁶ HTK: 54-4-27.

¹⁹⁷ HTK: 54-4-15. Geciteerd wordt mevrouw Ouwehand van de Partij voor de Dieren.

¹⁹⁸ HTK: 54-4-17. Geciteerd wordt mevrouw Ouwehand van de Partij voor de Dieren.

¹⁹⁹ Respectievelijk HTK: 54-4-13 en HTK: 73-2-14.

De tegenstanders van de initiatiefwet betogen dat er respect dient te zijn voor religieuze minderheden en dat een verbod op de onbedwelmde rituele slacht de godsdienstvrijheid onevenredig inperkt. Een laatste argument dat de christelijke partijen veelvuldig gebruiken luidt dat het nog maar de vraag is of er sprake is van extra dierenleed. Deze vraag is uitermate relevant. Als er geen sprake is van extra dierenleed, is het wetsvoorstel namelijk overbodig. De christelijke partijen voeren twee redenen aan ter ondersteuning van de bewering dat onduidelijk is of de onverdoofde rituele slacht extra dierenleed met zich mee brengt.

Het eerste en voornaamste argument is “het ontbreken van wetenschappelijke consensus over de mate waarin onbedweld ritueel slachten daadwerkelijk dierenleed veroorzaakt”.²⁰⁰ Er is geen wetenschappelijke consensus, “omdat er verschillende onderzoeken zijn met verschillende uitkomsten”.²⁰¹ De voorstanders van het wetsvoorstel beweren daarentegen dat er wel degelijk wetenschappelijke consensus bestaat over het feit dat dieren meer lijden bij de onverdoofde dan bij de verdoofde slacht. De SP, de Partij voor de Dieren en de initiatiefneemster vermelden de bronnen waarop zij deze conclusie baseren. Het expliciet noemen van bronnen is vanuit deliberatief democratisch perspectief essentieel wegens het openbaarheidsprincipe. De voorstanders beroepen zich op de wetenschappelijke opvattingen van onafhankelijke experts die de conclusies van hun onderzoek toegankelijk kunnen maken voor de buitenwereld. Het deliberatief democratisch discussiemodel staat een beroep op deze autoriteiten dus toe. De wetenschappers waarop de tegenstanders van het wetsvoorstel zich beroepen zijn dikwijls niet onafhankelijk of geen veterinaire experts. Ook beroepen de christelijke partijen zich op gedateerde onderzoeken. Een appel op deze autoriteiten is niet geoorloofd, omdat volgens de wetenschappelijke onderzoeksstandaarden de uitkomsten van recente onderzoeken die door onafhankelijke experts zijn uitgevoerd het meest gewichtig zijn.

Een tweede argument dat de christelijke partijen aanvoeren om ter discussie te stellen of er sprake is van extra dierenleed bij de onbedwelmde rituele slacht luidt dat de religieuze minderheden, “die een ervaring hebben van 3320 jaar met onbedweld slachten”, zeggen dat het bewustzijn van dieren direct verdwijnt en er dus geen sprake is van extra dierenleed.²⁰² Bovendien zegt de heer Dijkgraaf van de SGP uit eigen ervaring te weten dat kippen bij de onbedwelmde slacht niet meer lijden dan bij de reguliere slacht.²⁰³ Een beroep op ervaring is in het deliberatief democratisch discussiemodel niet toegestaan. Een empirische claim moet namelijk getoetst kunnen worden met “generally accepted methods of inquiry” en de ervaring van iemand anders is geen algemeen geaccepteerde bron voor waarheidsclaims.²⁰⁴ De PvdA maakt dit duidelijk door erop te wijzen dat “hoe diep het geloof en hoe diep de overtuiging ook is dat een dier niet extra lijdt door de rituele slacht zonder verdoving, dit betekent niet dat het dan ook echt zo is”.²⁰⁵

Thieme zegt expliciet dat het debat “gevoerd dient te worden op basis van de best beschikbare

²⁰⁰ HTK: 96-16-118. Geciteerd wordt de heer Dijkgraaf van de SGP.

²⁰¹ HTK: 54-4-7. Geciteerd wordt de heer Ormel van het CDA.

²⁰² Ibidem. Geciteerd wordt de heer Ormel van het CDA.

²⁰³ HTK: 54-4-24.

²⁰⁴ Gutmann & Thompson (2004): 72. Algemeen aanvaarde onderzoeksmethoden zijn sterk cultureel bepaald. Revel en Ricard (2006) zetten in het boek *De monnik en de filosoof* uiteen dat in de westerse wereld de natuurwetenschap de algemeen aanvaarde bron is voor waarheidsclaims, terwijl in het boeddhisme ook de geloofwaardige getuigenis van een ander een grond is om een bewering voor waar aan te nemen. Cf. Revel & Ricard (2006): 35-66 en 101-36.

²⁰⁵ HTK: 96-16-128.

wetenschappelijke inzichten”.²⁰⁶ De SGP voert daarentegen aan dat bij “dat je bij elke standpuntbepaling wel een wetenschappelijke studie kunt leveren”, wat betekent “dat de wetenschap haar grenzen heeft”.²⁰⁷ De ChristenUnie spreekt van “wetenschapsfundamentalisme” en keurt het af dat “de wetenschap (...) de doorslag moet geven”.²⁰⁸ Dergelijke uitspraken passen niet binnen deliberatieve democratie. Volgens het deliberatief democratisch discussiemodel moet de wetenschap juist de doorslag geven, omdat zij voorschrijft wat de algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden van dit moment zijn. Daarmee lijkt het deliberatief democratisch discussiemodel wetenschappelijke argumenten te verheffen boven andersoortige argumenten.

4.4.2 *Burgerinitiatief Voltooid Leven*

Argumenten voor het burgerinitiatief

De indieners van het burgerinitiatief streven naar legalisering van professionele hulpverlening bij zelfdoding aan mensen van zeventig jaar en ouder die hun leven voltooid achten. Het voornaamste argument dat de voorstanders van dit voorstel aanvoeren is het recht op zelfbeschikking:

“Wat D66 betreft staat voorop in dit debat dat elke oudere de vrijheid moet hebben om zelf te bepalen hoe en wanneer hij of zij wil sterven.”²⁰⁹ [D66]

“Uiteindelijk kan niemand anders de keuze maken dan de persoon zelf. Eigen regie geldt ook bij het sterven.”²¹⁰ [GroenLinks]

“De Partij voor de Dieren onderschrijft het principe dat mensen gaan over hun eigen leven, ook als het aan het einde draait om de stervenswens.”²¹¹ [Partij voor de Dieren]

In de discussie over het burgerinitiatief staan zelfbeschikking en de waardigheid van het leven op gespannen voet met elkaar. Door beroep te doen op het zelfbeschikkingsrecht laten de voorstanders blijken de prioriteit te geven aan de deze waarde. Dit argument is *mutually acceptable*, aangezien ook de tegenstanders het recht op zelfbeschikking erkennen. Zij achten dit argument echter niet afdoende.

Om te beginnen wijst de ChristenUnie erop dat het zelfbeschikkingsrecht niet absoluut is. Immers, “het Europees Hof voor de Rechten van de mens acht het toelaatbaar, grenzen te stellen aan de uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht, als de wijze waarop van het zelfbeschikkingsrecht gebruik wordt gemaakt, onverenigbaar is met de menselijke waardigheid”.²¹² Beroep doen op een autoriteit is toegestaan binnen het

²⁰⁶ HTK: 73-2-4.

²⁰⁷ HTK: 54-4-23.

²⁰⁸ Respectievelijk HTK: 96-16-142 en HTK: 96-16-112.

²⁰⁹ HTK: 61-10-88.

²¹⁰ HTK: 61-10-98.

²¹¹ HTK: 68-27-36.

²¹² HTK: 61-10-95.

deliberatief democratisch discussiemodel mits aan een aantal voorwaarden is voldaan. In paragraaf 4.4.1 is vastgesteld dat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens aan deze eisen voldoet.

Verder wijzen de tegenstanders van het burgerinitiatief erop dat het stellen van een leeftijdsgrens ongegrond is wanneer je puur vanuit het zelfbeschikkingsrecht redeneert. De SGP stelt dit als volgt aan de kaak:

“Mevrouw Dijkstra bekijkt het principieel en gaat uit van een van haar principes, het absolute zelfbeschikkingsrecht. Is zij dan in de kern van opvatting dat ieder meerderjarig mens recht heeft op zelfdoding en hulp daarbij?”²¹³

Of de SGP hiermee een terecht punt aanroert, is afhankelijk van de wijze waarop het generaliteitsprincipe geïnterpreteerd wordt. Volgens Gutmann en Thompson geldt dat morele argumenten gebruikt moeten kunnen worden door eenieder die zich wat betreft het moreel relevante aspect in een gelijksoortige situatie bevindt. Het is dus de vraag of de situatie van oudere en jongere mensen die hun leven voltooid achten vanuit moreel oogpunt vergelijkbaar is. Mevrouw Dijkstra zegt hierover:

“Ik verzet mij tegen het idee dat D66 vanuit het zelfbeschikkingsrecht zou vinden dat iedereen maar dood moet gaan en geholpen moet worden om dood te gaan op het moment dat hij dat wil. (...) Ik spreek over een periode dat mensen al een heel leven achter zich hebben.”²¹⁴

Volgens D66 is de situatie van ouderen en jongeren verschillend, “want als je op een zekere leeftijd bent, kun je terugkijken op het leven en kijken naar je toekomst”.²¹⁵ Dit argument past binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, aangezien deze bewering niet extreem onwaarschijnlijk is. GroenLinks stelt eveneens dat er gevoelsmatig een onderscheid bestaat, maar erkent dat het stellen van een leeftijdsgrens vanuit een rationeel oogpunt niet te funderen is:

“Er is immers geen plicht om te leven en deze meest fundamentele keuze kan niemand anders voor je maken. Dat geldt, als je verder doordenkt, niet alleen voor mensen die ouder zijn dan 70 en dit uit vrije wil doen. In het initiatief vervagen de grenzen tussen euthanasie en hulp bij zelfdoding. Dan is er geen rationele, principiële basis voor een leeftijdsgrens. Gevoelsmatig is die er natuurlijk wel.”²¹⁶

Het is interessant dat GroenLinks opmerkt dat er geen rationele grond is voor een leeftijdsgrens. In de praktijk is namelijk iedere grens arbitrair. Zo bestaat er bijvoorbeeld geen moreel relevant onderscheid tussen de situatie van iemand van zeventig die zijn leven voltooid acht en iemand van 69. Het generaliteitsprincipe mag echter niet aangewend worden om te beargumenteren dat een bepaald voorstel niet deugt, omdat de gestelde grens willekeurig is. Dat zou het opstellen van wetgeving onmogelijk maken, omdat iedere wet bepaalde grenzen hanteert en alle grenzen tot op zekere hoogte willekeurig zijn. Bij beoordeling van de argumentatie is het vooral van belang het doel van het generaliteitsprincipe voor ogen te houden; het weren

²¹³ HTK: 61-10-90.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ HTK: 61-10-89.

²¹⁶ HTK: 61-10-97.

van argumenten uit de deliberatie die puur gebaseerd zijn op eigenbelang. Zolang dit doel niet geschonden wordt, dient het principe zo ruim mogelijk geïnterpreteerd te worden. Het is goed dat de SGP in dit debat het punt van de leeftijdsgrens aanroert, omdat het de discussie aanwakkert over de vraag in hoeverre bepaalde situaties in moreel opzicht vergelijkbaar zijn. Het feit dat de leeftijdsgrens arbitrair is, kan echter nooit een direct argument tegen het burgerinitiatief zijn.

Tot slot is een appel op het zelfbeschikkingsrecht volgens tegenstanders niet voldoende, omdat “niemand een plicht tot leven heeft”.²¹⁷ “Als iemand zegt dat hij klaar is met leven en er graag een einde aan zou willen maken, heeft hij die ruimte in onze samenleving.”²¹⁸ Dit argument is zonneklaar en schendt geen eisen van het deliberatief democratisch discussiemodel. Omdat hier een goed punt aangesneden wordt, is het belangrijk dat de voorstanders van het burgerinitiatief hier een passend antwoord op hebben.

Louter beroep doen op het zelfbeschikkingsrecht van mensen is onvoldoende, omdat er geen plicht is tot leven in de huidige samenleving. De voorstanders van het burgerinitiatief voeren daarom als tweede argument aan dat ouderen met een voltooid leven een menswaardige dood verdienen:

“D66 wil dat niemand meer is aangewezen op inhumane methoden waarbij je eenzaam en onzeker aan je einde komt. Dat hoeft namelijk niet, ook deze mensen kunnen een waardig levenseinde krijgen, omringd door geliefden, familie of vrienden.”²¹⁹ [D66]

“De samenleving moet die keuze niet onmogelijk maken, maar bij de ultieme keuze de goede zorg bieden. Alles is beter dan mensen alleen te laten op de eenzame en pijnlijke weg van ophanging of vergiftiging.”²²⁰ [GroenLinks]

Dit argument is *mutually acceptable*, omdat ook de tegenstanders van het burgerinitiatief uitgaan van de waardigheid van de mens. De voorstanders betogen bovendien dat het accepteren van het burgerinitiatief getuigt van “een enorm respect en liefde voor mensen die weloverwogen (...) besluiten dat ze klaar zijn met leven”.²²¹ Er wordt dus expliciet een beroep gedaan op *mutual respect*, de essentiële waarde van deliberatieve democratie. Omdat respect een belangrijke waarde is voor alle partijen, is ook dit argument *mutually acceptable*. Argumenten die een beroep doen op een waarde die door alle partijen gedeeld wordt, passen dus bij uitstek binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

Argumenten tegen het burgerinitiatief

Zowel christelijke als niet-christelijke partijen keren zich tegen de legalisatie van professionele stervenshulp aan mensen van zeventig jaar en ouder die hun leven als voltooid beschouwen. Wegens de verschillende

²¹⁷ HTK: 61-10-93. Geciteerd wordt de heer Van Gerven van de SP.

²¹⁸ HTK: 61-10-87. Geciteerd wordt mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink van de ChristenUnie.

²¹⁹ HTK: 61-10-88.

²²⁰ HTK: 61-10-98.

²²¹ HTK: 61-10-88/9. Geciteerd wordt mevrouw Dijkstra van D66.

levensbeschouwelijke achtergronden is er niet één hoofdlijn in de argumentatie tegen het burgerinitiatief te ontdekken. Er is daarentegen sprake van een breed scala van verschillende soort argumenten.

De christelijke partijen keren zich tegen het burgerinitiatief, omdat zij van mening zijn dat het leven door God gegeven is en alleen Hij hierover mag beschikken:

“De ChristenUnie gaat uit van een christelijke visie op het leven. Het leven is gegeven.”²²² [ChristenUnie]

“Wij zien het leven vanuit onze christendemocratische visie als iets wat wij ontvangen.”²²³ [CDA]

“De SGP-fractie is er fundamenteel van overtuigd dat wij mensen ten diepste niet over leven en dood mogen beschikken, maar dat dit in Gods hand is.”²²⁴ [SGP]

Dit argument is een bewering die niet empirisch is en ook niet op logische redeneren berust. Om te voldoen aan de toegankelijkheidseis van het deliberatief democratisch discussiemodel mag deze bewering dus niet extreem onwaarschijnlijk zijn. Met andere woorden, zij mag niet worden verworpen door andere breed gedeelde maatschappelijke opvattingen. De ChristenUnie is zich er van bewust dat haar christelijke levensvisie door vele anderen niet gedeeld wordt.²²⁵ De heersende opvatting in Nederland is inderdaad niet dat alleen God mag beslissen over leven en dood. Derhalve past dit religieuze argument niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

Een ander argument, dat voornamelijk door de christelijke partijen gebruikt wordt, is dat ieder mensenleven volwaardig is:

“Elk leven is volwaardig, ook al functioneert het niet of niet meer volledig. De waardigheid van een mens is niet afhankelijk van wat hij of zij kan, maar alleen van het feit dat hij of zij er is. Kwetsbaar leven is waardevol.”²²⁶ [ChristenUnie]

“Een mensenleven, hoe kwetsbaar ook, is altijd volwaardig. (...) Maar ook in de seculiere variant wordt deze waardigheid aan de menselijke natuur toegekend in de preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.”²²⁷ [CDA]

Het CDA wijst expliciet op het feit dat ook seculiere levensovertuigingen uitgaan van de waardigheid van de menselijke natuur. Doordat er gewezen wordt op een gedeelde waarde, is dit argument *mutually acceptable* en dus toegestaan vanuit deliberatief democratisch perspectief.

De SGP voert tot slot als argument aan dat het burgerinitiatief onnodig is omdat “God ook in lijden en zinloosheid steun en troost wil schenken”.²²⁸ Dit argument is ontoegankelijk, omdat een groot deel van de

²²² HTK: 61-10-85.

²²³ HTK: 61-10-96.

²²⁴ HTK: 61-10-99.

²²⁵ Cf. HTK: 61-10-85.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ HTK: 61-10-96.

²²⁸ HTK: 61-10-99.

Nederlanders niet gelooft in de traditionele christelijke God die de mens troost schenkt in moeilijke tijden. Bovendien is het argument niet respectvol, omdat er geen recht wordt gedaan aan de ernst van het verdriet en zinloosheid die mensen kunnen ervaren wanneer zij klaar zijn met leven. Dit argument is vanuit deliberatief democratisch oogpunt dus niet acceptabel.

Uit deze voorbeelden is te concluderen dat religieuze argumentatie binnen het deliberatief democratisch discussiemodel alleen mogelijk is wanneer er wordt uitgegaan van een waarde die ook door de rest van de samenleving gedeeld wordt.

Een aantal argumenten tegen het burgerinitiatief wordt zowel door christelijke als door niet-christelijke partijen gebruikt. De meest voorname luidt dat het niet tot de taak van de overheid behoort om hulp bij zelfdoding te organiseren. “De SP-fractie vindt dat het geen taak van de overheid is om hulp bij zelfdoding voor ouderen tot een normale optie te maken” en ook de VVD zegt het principe niet te steunen “dat een oudere per definitie door de overheid ondersteund moet worden in zijn wens om te sterven”.²²⁹ De primaire reden voor de morele controversialiteit van het burgerinitiatief is de spanning tussen zelfbeschikking en de waardigheid van een mensenleven. Dit argument stelt echter nog een andere belangrijke morele vraag aan de orde: in hoeverre kunnen burgers van de overheid verwachten dat zij hun wensen faciliteert?

Een ander belangrijk argument tegen het burgerinitiatief is dat het een te zwaar beroep doet op hulpverleners:

“Zij verlangen namelijk van de ander om een einde aan zijn of haar leven te maken. Daarin gaan zij toch heel ver in het overschrijden van de grenzen van die ander.”²³⁰ [ChristenUnie]

“Ik vind dat je gereede twijfel mag hebben of je van een arts kunt vragen dat hij of zij een medicijn voorschrijft dat een dodelijke uitwerking heeft op iemand die volledig gezond is. Dat lijkt mij ook in strijd met de eed die de arts heeft afgelegd.”²³¹ [VVD]

“Het recht van de ene mens in het wetsvoorstel impliceert als het ware een plicht voor de ander, een plicht waarmee die ander grote moeite kan hebben.”²³² [CDA]

Dit argument doet geen recht aan de inhoud van het burgerinitiatief, aangezien het “initiatief niemand verplicht oplegt om stervenshulp te verlenen”.²³³ Het is derhalve niet *mutually acceptable* en past niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

Bovendien wijzen de tegenstanders op de mogelijke negatieve gevolgen die het burgerinitiatief kan hebben, zoals “verdere negatieve beeldvorming rond ouderdom, verheerlijking van een zelfgekozen dood waarmee de draagkracht voor lijden en acceptatie van tragiek verder afneemt, een toename van de reeds zware belasting van artsen en verdere isolatie ten opzichte van omringende Europese landen”.²³⁴ De grootste vrees

²²⁹ Respectievelijk HTK: 61-10-94 en HTK: 61-10-93.

²³⁰ HTK: 61-10-87.

²³¹ HTK: 61-10-93.

²³² HTK: 61-10-96.

²³³ HTK: 61-10-87. Geciteerd wordt mevrouw Dijkstra van D66.

²³⁴ HTK: 61-10-85. Geciteerd wordt mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink van de ChristenUnie.

is echter dat er druk ontstaat op mensen van zeventig jaar en ouder die geen stervenshulp wensen, omdat zij “zich mogelijk, hoe onterecht ook, gedwongen kunnen voelen om hun leven te beëindigen, omdat zij mensen op wie zij zijn aangewezen voor hulp (...) niet tot last willen zijn”.²³⁵ Het wijzen op de eventuele negatieve gevolgen van een bepaalde maatregel is toegestaan binnen het deliberatief democratisch discussiemodel mits deze gevolgen niet extreem onaannemelijk zijn. Het is zeker niet extreem onwaarschijnlijk dat acceptatie van het burgerinitiatief bijdraagt aan negatieve beeldvorming rondom de ouderdom en dat er onbedoeld een bepaalde druk vanuit kan gaan.

De niet-christelijke partijen die tegen het burgerinitiatief zijn achten het burgerinitiatief onnodig, omdat “binnen de huidige euthanasiewet meer mogelijk is dan wordt gedacht”.²³⁶ De meeste ouderen met een stervenswens vallen binnen de voorwaarden die de euthanasiewet stelt. Dit tegenargument past niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, omdat het niet respectvol is. Er wordt immers geen recht gedaan aan de morele positie van de voorstanders. Het punt van de indieners van het burgerinitiatief is nu juist dat zij stervenshulp mogelijk willen maken voor ouderen die niet uitzichtloos en ondraaglijk lijden op basis van een medische grondslag, dus voor mensen die niet vallen onder de euthanasiewet. Dit argument is bij uitstek niet *mutually acceptable*, omdat de inhoud van het burgerinitiatief miskend wordt.

4.4.3 Conclusie

Over het algemeen passen de argumenten die in de debatten over Thieme’s initiatiefwet en het burgerinitiatief Voltooid Leven gebruikt worden goed binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Dit geldt in het bijzonder voor argumenten die een beroep doen op waarden die door alle partijen gedeeld worden. Argumenten die niet passen binnen het deliberatief democratisch discussiemodel zijn meestal niet respectvol of schenden de toegankelijkheidseis.

De onrespectvolle argumenten zijn ook in de gangbare argumentatietheorie problematisch. Dikwijls betreft het een drogreden of een argument dat geen betrekking heeft op het vraagstuk waarover gedebatteerd wordt. De ontoegankelijke argumenten zijn veelal religieus van aard. Het deliberatief democratisch discussiemodel lijkt weinig ruimte te bieden aan religieuze argumentatie en wetenschappelijke argumenten te exalteren boven andersoortige.

²³⁵ HTK: 61-10-98/99. Geciteerd wordt mevrouw Gerbrands van de PVV.

²³⁶ HTK: 61-10-98. Geciteerd wordt mevrouw Gerbrands van de PVV.

4.5 De houding van de debatdeelnemers

In wezen verlangt het deliberatief democratisch discussiemodel slechts één ding van de houding van de debatdeelnemers, namelijk dat zij gebaseerd is op wederzijds respect. Dit vertaalt zich in de volgende concrete eisen. Enerzijds dienen de debatdeelnemers integer te zijn, wat betekent dat zij consistent moeten zijn in hun spreken, handelen en wat betreft hun principes. Anderzijds moeten zij de positie van de andere debatdeelnemers erkennen als een morele positie, elkaar met een open houding tegemoet treden en op zoek gaan naar een *economy of moral disagreement*, wanneer duidelijk is dat er geen overeenstemming bereikt zal worden. In deze paragraaf wordt geanalyseerd in hoeverre de parlementariërs deze eisen delen en eraan voldoen in de debatten over het verbod op de onverdoofde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven.

4.5.1 *Initiatiefwet voor een verbod op de onverdoofde rituele slacht*

In het debat over Thieme's initiatiefwet wordt duidelijk dat de Kamerleden de norm van wederzijds respect, een essentiële deliberatief democratische notie, delen. De heer Ormel verklaart bijvoorbeeld dat hij “een respectvolle en fundamentele discussie wil voeren” en mevrouw Van Veldhoven geeft aan blij te zijn “dat wij hier vandaag zo respectvol met elkaar (...) spreken”.²³⁷ Bovendien roepen de parlementariërs elkaar op respect te tonen, wanneer zij zich onrespectvol behandeld voelen. Zo zegt mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink te hopen dat de PVV “respect heeft voor de wijze waarop de ChristenUnie dit onderwerp benadert” en noemt de heer Graus de leden van de PvdA-fractie onrespectvol, omdat zij door hem heen praten en lachen.²³⁸ Tot slot geven de vele uitingen van waardering en dank aan dat wederzijds respect de norm is binnen de Tweede Kamer. Niet alleen de voorstanders, maar ook de tegenstanders van een verbod op de onverdoofde rituele slacht complimenteren Thieme met en bedanken haar voor het opstellen van de initiatiefwet. Verder danken Kamerleden elkaar dikwijls voor hun inbreng in het debat en spreken zij waardering uit voor de moties en amendementen van anderen. Deze dankbetuigingen vinden uiteraard deels uit gewoonte plaats. Maar juist uit het feit dat zij tot gewoonte zijn geworden, blijkt dat wederzijds respect al lang een belangrijke waarde is in het parlementair debat.

Morele integriteit

Morele integriteit veronderstelt dat de debatdeelnemers consistent zijn in hun spreken en handelen en hun principes consequent doorvoeren. De ander verwijten inconsistent te zijn is in het debat over een verbod op

²³⁷ Respectievelijk HTK: 54-4-7 en HTK: 54-4-27.

²³⁸ HTK: 54-4-13. Zie voor de uitspraken van de heer Graus HTK: 54-4-12 en 96-16-149.

de onverdoofde rituele slacht een geliefd retorisch middel.

Ten eerste kan iemand inconsistent zijn in zijn spreken. De SGP verwijt mevrouw Thieme het volgende:

“De initiatiefnemer geeft enerzijds aan dat degenen die ritueel geslacht vlees willen consumeren, de vrijheid hebben om dat te importeren (...) zodat de vrijheid van godsdienst op dit punt niet ingeperkt wordt. De initiatiefnemer geeft anderzijds aan dat zij graag ziet dat andere landen het onverdoofd ritueel slachten ook verbieden. Eerlijk gezegd klinkt dat in mijn oren hypocriet.”²³⁹

Deze twee uitingen van Thieme zijn niet met elkaar te rijmen. Daarom is het verwijt van de SGP vanuit deliberatief democratisch oogpunt terecht. Met deze opmerking toont de SGP dat Thieme's verantwoording voor het feit dat het kernrecht van de consumptie van ritueel geslacht vlees intact blijft een gelegenheidsargument is. De SGP is zelf ook niet altijd consequent in haar spreken. Aan de ene kant zegt de heer Dijkgraaf dat het niet vaststaat dat dieren meer lijden bij de onverdoofde slacht, aan de andere kant wil hij het aantal onbedwelmd geslachte dieren tot een minimum beperken om zoveel mogelijk dierenleed te voorkomen. Mevrouw Ouwehand wijst hem terecht op deze inconsequente redenering.²⁴⁰

Ten tweede verwijten partijen elkaar inconsistent te zijn met betrekking tot hun handelen. De Partij voor de Dieren verwijt het CDA dat zij in deze kwestie het advies van de EFSA niet ter harte neemt, terwijl de partij in andere zaken gewend is “om het oordeel van de Europese voedsel- en warenautoriteit, het EFSA, blind te volgen”.²⁴¹ Aangezien mevrouw Ouwehand hier doelt op zaken die in moreel opzicht niet vergelijkbaar zijn met de controverse over een verbod op de onverdoofde rituele slacht, is dit verwijt volgens het deliberatief democratisch discussiemodel onterecht. Daarbij vereist deliberatie een open houding. Het is dus ongepast om altijd blindelings het advies van een bepaalde autoriteit te volgen. Een ander verwijt van inconsistentie dat vanuit deliberatief democratisch perspectief niet terecht is, betreft het verwijt van Ouwehand aan de SGP dat deze partij tientallen jaren eerder kritisch was over de onverdoofde rituele slacht. Uiteraard hoeft een partij nu niet dezelfde standpunten te hebben als vijftig jaar geleden. Dat zou het deliberatief democratische principe van herzienbaarheid schenden.

Ten derde verlangen de Kamerleden van elkaar dat zij hun principes consequent doorvoeren. GroenLinks verwijt het CDA dat zij in dit debat telkens het belang van de godsdienstvrijheid benadrukt, terwijl deze partij tegelijkertijd maatregelen steunt die de geloofsvrijheid inperken, zoals het boerkaverbod.²⁴² De bewoordingen die de heer Dibi voor dit verwijt kiest, suggereren dat het hem vooral te doen is om verslechtering van het imago van het CDA. In retorische termen, GroenLinks wil het ethos van het CDA verzwakken. De essentie van het verwijt is echter terecht. Het debat over het boerkaverbod vond plaats in dezelfde kabinetsperiode als dit debat, was ook moreel van aard en ging ook over de vraag in hoeverre de geloofsvrijheid van mensen ingeperkt mag worden. Het CDA verdedigt de geloofsvrijheid in het debat over de rituele slacht met een beroep op het advies van de Raad van State en op “tolerantie ten opzichte van

²³⁹ HTK: 54-4-22.

²⁴⁰ Cf. Ibidem.

²⁴¹ HTK: 96-16-105.

²⁴² Cf. HTK: 96-16-102.

mensen die anders denken of anders zijn”.²⁴³ Over het boerkaverbod heeft de Raad van State zich eveneens zeer kritisch uitgelaten en ook in deze kwestie speelt tolerantie een belangrijke rol. Het CDA is dus niet consequent.

Verder hameren alle partijen in het debat over Thieme’s initiatiefwet op het feit dat zij dierenwelzijn hoog in het vaandel hebben staan. De PVV wordt meermaals verweten dat zij zich presenteert als voorvechter van dierenwelzijn, hoewel zij allerlei moties die beoogden het dierenwelzijn op een specifiek gebied te verbeteren niet heeft gesteund.²⁴⁴ Dit verwijt dient een tweeledig doel. Enerzijds hopen de partijen die dit verwijt uiten dat de PVV in de toekomst wel zal stemmen voor dergelijke moties, anderzijds berokkenen zij het imago van de PVV schade. De PvdA gebruikt het feit dat alle partijen het belang van dierenwelzijn beaamen handig om steun te vergaren voor een motie aan de regering om “met voorstellen voor extra maatregelen te komen die het dierenwelzijn substantieel verhogen”.²⁴⁵

“Ik vind dat zeker de partijen die voor dit wetsvoorstel stemmen, nog meer dan eerder de plicht hebben om te zorgen dat zij dierenwelzijn in de volle breedte verder verbeteren.”²⁴⁶

Al met al kunnen we stellen dat partijen elkaar dikwijls verwijten inconsistent te zijn. Deze verwijten dienen een retorisch doel. Daaruit blijkt dat consequentie in spreken, handelen en in doorvoering van de principes een gedeelde norm is. Als dat niet het geval was, zouden verwijten van inconsistentie namelijk niet effectief zijn.

Houding ten aanzien van de andere debatdeelnemers

Allereerst verlangt het deliberatief democratisch discussiemodel dat de debatdeelnemers elkaars positie respecteren en erkennen als een morele positie. Aan deze voorwaarde wordt in het debat over Thieme’s initiatiefwet vaak niet voldaan. De parlementariërs ondermijnen elkaars positie juist veelvuldig omwille van retorische doeleinden en schenden daarmee de eis van wederzijds respect. Ter illustratie wordt een aantal voorbeelden besproken.

De heer Graus van de PVV zegt het niet te willen toestaan “dat dieren ritueel of religieus gemarteld worden met eeuwenoude methoden die helemaal niet meer van deze tijd zijn”.²⁴⁷ Keer op keer spreekt hij over ritueel martelen en dierenmishandeling. Daarmee doet hij geen recht aan de morele positie van de religieuze groeperingen. Ten eerste consumeren joden en islamieten onbedwelmd ritueel geslacht vlees omdat hun geloof dit voorschrijft en niet omdat het hun intentie is om dieren te kwellen. De voorschriften voor de rituele slacht zijn immers mede met oog op dierenwelzijn ingevoerd. Ten tweede geloven vele religieuze

²⁴³ Ibidem.

²⁴⁴ Cf. HTK: 54-4-10/19 en HTK: 96-16-116/131/133/135.

²⁴⁵ Dossier 31571, nummer 16.

²⁴⁶ HTK: 96-16-131.

²⁴⁷ HTK: 73-2-8.

mensen oprecht dat dieren niet extra lijden bij de rituele slacht. Spreken over dierenmishandeling en marteling is dus onrespectvol en doet de gelovigen geen recht. Precies daarom wordt de heer Graus vanuit verschillende hoeken aangesproken op zijn woordkeuze:

“Wij doen nu net alsof die mensen, die groepen die onbedwelmd slachten allemaal grote dierenkwellers zijn, maar dat is absoluut niet zo.”²⁴⁸ [CDA]

“Wanneer de heer Graus steeds maar spreekt over ritueel martelen of het mishandelen van dieren, doet hij echt onrecht aan de bedoelingen en de overtuiging die mensen hebben.”²⁴⁹ [PvdA]

“Ik vind het echt onnodig kwetsend om over dierenmishandeling en ritueel martelen te spreken.”²⁵⁰ [D66]

De heer Ormel van het CDA toont niet altijd evenveel respect voor de voorstanders van het wetsvoorstel en hun opvattingen. Zo schrijft hij de initiatiefneemster allerlei overtuigingen toe die helemaal niets met het verbod op de onverdoofde rituele slacht te maken hebben:

“Op het punt van de grondhouding ten opzichte van dieren zijn er ook mensen in dit land – mevrouw Thieme – die fundamenteel vinden dat je eigenlijk alle slachten moet verbieden, dat je dolfinariums moet verbieden, dierentuinen moet verbieden, paardrijden moet verbieden, sportvissen moet verbieden, duiven houden moet verbieden en honden aan de lijn uitlaten moet verbieden.”²⁵¹

In deze passage is er geen oprecht respect voor mevrouw Thieme. Ormel erkent haar niet als iemand die een morele positie vertegenwoordigt, maar schildert haar af als iemand met allerlei extreme en ridicule opvattingen. Mevrouw Ouwehand wijst hem terecht en vraagt hem om “voordat hij invult wat mevrouw Thieme allemaal vindt, eerst het partijprogramma van de Partij voor de Dieren te lezen dan wel het gewoon aan mevrouw Thieme te vragen”.²⁵² Bovendien zegt de heer Ormel dat hij “dacht dat de SP opkwam voor mensenrechten, voor minderheidsgroeperingen, zowel in ons land als in het buitenland”.²⁵³ In deze kwestie geeft de SP de prioriteit aan dierenwelzijn. Dit betekent echter niet dat zij mensenrechten niet in overweging heeft genomen en/of daar überhaupt geen aandacht meer voor heeft. Het CDA doet met deze opmerking dus geen recht aan de morele positie van de SP.

De parlementariërs doen dikwijls afbreuk aan elkaars morele positie om zo het ethos van de ander te verslechteren. Dit gaat in tegen de eis van wederzijds respect. Wanneer iemand dit doet, wordt hij dikwijls tot de orde geroepen door een van zijn collegae. Daaruit blijkt dat de Kamerleden het principe delen dat men recht moet doen aan de ander en aan zijn morele positie. Ondanks dat zij dit principe delen, houden zij zich er niet altijd aan. Retorica en effectiviteit winnen het dan van oprechtheid en normbesef.

²⁴⁸ HTK: 96-16-107.

²⁴⁹ HTK: 96-16-132.

²⁵⁰ HTK: 96-16-133.

²⁵¹ HTK: 96-16-104.

²⁵² Ibidem.

²⁵³ HTK: 96-16-110. De heer Ormel verwijt D66 hetzelfde. Zie hiervoor HTK: 96-16-127.

Ten tweede dienen discussianten volgens het deliberatief democratisch discussiemodel een open houding te hebben. Deze norm blijkt in de parlementaire praktijk lastig te handhaven. Het standpunt van de politieke partijen over Thieme's initiatiefwet ligt tot op grote hoogte vast. De heer Ormel zegt eerlijk "dat de kans dat de CDA-fractie alsnog overtuigd kan worden om voor haar wetsvoorstel te stemmen, niet zo groot is".²⁵⁴ Ook andere partijen geven al in hun bijdrage in de eerste termijn aan of zij voor of tegen het wetsvoorstel zullen stemmen. In de praktijk wordt het standpunt van partijen namelijk primair gevormd tijdens interne partijdiscussies en vormt het plenaire debat in de Tweede Kamer het sluitstuk op het bredere politieke en maatschappelijke debat.²⁵⁵ In de tweede termijn zegt mevrouw Thieme bijvoorbeeld blij te zijn "in concluderende zin over dit wetsvoorstel spreken" en beschrijft D66 de discussie "als de plenaire afronding van een debat dat velen in de samenleving bezighoudt".²⁵⁶ Doordat het plenaire debat fungeert als sluitstuk, is er weinig ruimte voor werkelijke openheid.

Desalniettemin suggereren verscheidene uitspraken dat de norm van een open houding door Kamerleden onderschreven wordt. Het CDA zegt bijvoorbeeld:

"Wij voeren hier een debat. Wij wisselen standpunten uit. Wij kunnen elkaar overtuigen, hoop ik."²⁵⁷

Verder is mevrouw Thieme van mening dat er over het wetsvoorstel "een open dialoog gevoerd moet kunnen worden".²⁵⁸ Het feit dat parlementariërs een open houding belangrijk vinden blijkt bovendien uit het feit dat zij tussen de eerste en tweede termijn van het debat een hoorzitting hebben georganiseerd "om alle spelers (...) de ruimte te geven hun standpunten met ons te delen".²⁵⁹ Tot slot blijkt uit de volgende citaten dat de mogelijkheid tot overreding in principe bestaat:

"In eerste termijn hebben wij al gezegd dat de SP de initiatiefwet zal ondersteunen. De verdere debatten tot nu toe hebben ons niet van standpunt doen veranderen."²⁶⁰ [SP]

"Mevrouw Thieme heeft de fractie van de ChristenUnie er in haar eerste termijn niet van kunnen overtuigen dat een sterke inperking van godsdienstvrijheid nodig is om dierenwelzijn te verbeteren."²⁶¹ [ChristenUnie]

Eenzijds lijken Kamerleden de norm van een open houding te onderschrijven, anderzijds is deze norm in de parlementaire praktijk moeilijk te handhaven. Dit laatste komt mede doordat Nederland een representatief stelsel heeft, waarin de standpunten veelal in overleg met partijgenoten en de achterban worden bepaald. De spanning tussen een open houding en de representatieve functie van de volksvertegenwoordigers is inherent aan indirecte democratie. In de praktijk lijken de parlementariërs met deze spanning om te gaan door te doen

²⁵⁴ HTK: 54-4-8.

²⁵⁵ In een in november 2011 gevoerde discussie over de aard van het politiek debat gaf PvdA-Kamerlid Wolbert te kennen dat het plenaire debat hoofdzakelijk een afsluiting is van een bredere politiek-maatschappelijke discussie en dat de mening van parlementariërs in de regel tijdens interne partijdiscussies gevormd wordt.

²⁵⁶ Respectievelijk HTK: 96-16-136 en HTK: 96-16-124.

²⁵⁷ HTK: 96-16-110.

²⁵⁸ HTK: 73-2-13.

²⁵⁹ HTK: 96-16-115. Geciteerd wordt de heer Dibi van GroenLinks.

²⁶⁰ HTK: 96-16-111.

²⁶¹ HTK: 96-16-112.

alsof zij een open houding hebben. Dit laatste is noodzakelijk voor het functioneren van het politiek debat. In een representatieve democratie heeft het politiek debat zowel een dialectisch als een retorisch karakter. In een dialectische situatie proberen de debatterende partijen elkaar te overtuigen, terwijl ze in een retorische situatie een derde partij, het publiek, proberen te overtuigen. Door het parlement te vergelijken met een theater kan recht worden gedaan aan deze beide kanten van het politiek debat.²⁶² Immers, evenals acteurs moeten politici “hun evenwicht bewaren tussen zelfstandigheid maar geen afgeslotenheid enerzijds en publieksgerichtheid maar geen overgave aan het publiek anderzijds”.²⁶³ Ieder goed theaterstuk is geloofwaardig. Daarom moeten politici, de acteurs in het theater van de politiek, ten minste doen *alsof* zij een open houding hebben opdat zij zowel hun representatieve als hun autonome rol geloofwaardig spelen.

Tot slot moeten de discussianten volgens het deliberatief democratisch discussiemodel op zoek gaan naar een *economy of moral disagreement*, wanneer geen overeenstemming bereikt kan worden. Bij het debat over een verbod op de onverdoofde rituele slacht is al vanaf het begin duidelijk dat men niet tot consensus zal komen. Desondanks doen verschillende partijen de oproep om met elkaar in gesprek te gaan en te blijven. Zij roepen als het ware expliciet op tot een *economy of moral disagreement*:

“Ik sta hier in de volle overtuiging dat wij een weg moeten zien te vinden die ertoe leidt dat dieren zo min mogelijk lijden en er respect is voor religieuze minderheden.”²⁶⁴ [CDA]

“De ChristenUnie is blij met de open houding die ik heb geproefd, zowel bij de joodse gemeenschap als bij de islamitische gemeenschap, om in gesprek te blijven met elkaar en openheid te betrachten.”²⁶⁵ [ChristenUnie]

“Ga met z’n allen om de tafel zitten, en denk niet alleen maar in onmogelijkheden, maar zoek naar mogelijkheden om het dierenwelzijn te verbeteren.”²⁶⁶ [GroenLinks]

Bovendien doen de betrokkenen concrete voorstellen om nader tot elkaar te komen. Aan de ene kant doen tegenstanders van het wetsvoorstel, zowel binnen als buiten de politieke arena, handreikingen aan de voorvechters van dierenwelzijn. Tijdens de hoorzitting die plaatsvond tussen de eerste en tweede termijn van het debat, hebben religieuze organisaties opgeroepen tot een convenant dat voorwaarden stelt aan de rituele slacht die het dierenwelzijn moeten waarborgen. Verder roept de joodse jongerenorganisatie CIDI “de joodse gemeenschap op om ervoor te zorgen dat koosjer geslachte dieren ook daadwerkelijk een koosjer leven hebben gehad”.²⁶⁷ In de Tweede Kamer doen de christelijke partijen voorstellen om het aantal onverdoofd geslachte dieren te reduceren en om professionaliteitscriteria te stellen aan rituele slachters. Op deze manier kan het dierenleed beperkt worden. Voorts dienen zij een amendement in waarin staat dat er onverdoofd geslacht mag worden mits het geslachte dier binnen 45 seconden zijn bewustzijn verliest. Bovendien wil dit

²⁶² Te Velde (2003): 18, 28.

²⁶³ Te Velde (2003): 28.

²⁶⁴ HTK: 54-4-8.

²⁶⁵ HTK: 54-4-13.

²⁶⁶ HTK: 96-16-116.

²⁶⁷ HTK: 96-16-113. Geciteerd wordt mevrouw Ouwehand van de Partij voor de Dieren.

amendement de meldplicht achteraf, die er nu bestaat voor de onverdoofde rituele slacht, vervangen door en vergunning vooraf. Dit amendement is volgens de christelijke partijen “een voorbeeld van én het overeind houden van de vrijheid van godsdienst als grondrecht én oog hebben voor dierenwelzijn.”²⁶⁸

Aan de andere kant dienen VVD, PvdA, GroenLinks en D66, in principe voorstanders van het wetsvoorstel, een amendement in dat de vrijheid van godsdienst moet waarborgen. Het oorspronkelijke wetsvoorstel verlangt een algeheel verbod op de onverdoofde rituele slacht, maar het amendement wil dit totaalverbod clausuleren. Voor onverdoofde slachtprocessen waarbij dieren niet meer lijden dan bij de reguliere, verdoofde slacht, moet een uitzondering gemaakt worden. De religieuze gemeenschap geeft zelf aan dat zij “actief wil meedenken over andere vormen die toch recht blijven doen aan hun principes en die het dierenwelzijn meer dienen”.²⁶⁹ Dit amendement stimuleert dit en is derhalve een weg om de “belangen dichterbij elkaar te brengen en niet te aanvaarden dat de vrijheid van godsdienst en het geven om dierenwelzijn per se tegenover elkaar moeten staan”.²⁷⁰

De Kamerleden verwijten elkaar dat de amendementen praktisch onuitvoerbaar zijn en slechts voor de bühne zijn ingediend. Enerzijds zou het amendement van de christelijke partijen nergens op gebaseerd zijn. Om te beginnen is de grens van 45 seconden arbitrair. Belangrijker is echter dat een dier niet direct bedwelmd kan worden als het na 45 seconden nog steeds bij bewustzijn is. Dit kan dan nog enkele minuten duren. Het dierenleed wordt dus geenszins verminderd. Anderzijds raakt het amendement van paars-plus kant noch wal, doordat verdoofd slachten in de praktijk altijd minder dierenleed oplevert dan onverdoofd slachten. Thieme vindt het amendement derhalve onnodig.²⁷¹ Hoewel onverdoofd slachten heden ten dage meer dierenleed veroorzaakt dan verdoofd slachten, hoeft dat volgens de indieners in de toekomst niet zo te zijn. Hiermee erkennen zij “the possibility that (...) their opponents may be shown to be correct in the future” en doen zij recht aan het deliberatief democratische principe van herzienbaarheid.²⁷² Elkaar onoprechtheid verwijten past niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Men moet altijd uitgaan van de oprechtheid van de andere debatdeelnemers. In de praktijk doen politici erg hun best om het eigen imago hoog te houden. Vermoedelijk zijn de amendementen zowel ingediend met de bedoeling elkaar tegemoet te komen als om het eigen *ethos* te versterken.

Hoewel de bedoelingen van de indieners van de amendementen wellicht niet 100% zuiver zijn, is gedeeltelijke oprechtheid nog altijd beter dan überhaupt niet op zoek gaan naar een *economy of moral disagreement*. De Partij voor de Dieren en de PVV willen geen handreiking doen aan de religieuze gemeenschappen. Beide partijen steunen het door paars-plus ingediende amendement niet. Dit is vanuit deliberatief democratisch oogpunt frappant, omdat dit amendement het dierenleed evenveel beperkt als het oorspronkelijke wetsvoorstel. Het enige verschil is dat religieuze groeperingen expliciet de ruimte wordt geboden om op zoek te gaan naar slachtprocessen die even diervriendelijk zijn als de verdoofde slacht. Door

²⁶⁸ HTK: 96-16-105. Geciteerd wordt de heer Ormel van het CDA.

²⁶⁹ HTK: 96-16-147. Geciteerd wordt staatssecretaris Bleker.

²⁷⁰ HTK: 96-16-128. Geciteerd wordt de heer Van Dam van de PvdA.

²⁷¹ Cf. HTK: 96-16-142.

²⁷² Gutmann & Thompson (2004): 156.

dit amendement niet te steunen, komen deze partijen de religieuze gemeenschappen bewust niet tegemoet. Er wordt niet gezocht naar een *economy of moral disagreement*. De PVV gaat hierin nog veel verder doordat zij niet alleen de onverdoofde rituele slacht wil verbieden, maar de rituele slacht in het algemeen. De partij wil dus ook de verdoofde rituele slacht, waarbij dieren geenszins meer lijden dan bij de verdoofde reguliere slacht, aan banden leggen. De vrijheid van godsdienst wordt dan zonder reden ingeperkt. De PVV polariseert het debat dus bewust. Polarisation versterkt de verschillen tussen de debatterende partijen en staat dus haaks op het ideaal van een *economy of moral disagreement*. Derhalve past dit niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

4.5.2 *Burgerinitiatief Voltooid Leven*

Het debat over het burgerinitiatief Voltooid Leven is “een zeer waardig debat” dat gevoerd wordt op basis van wederzijds respect, de kernwaarde van deliberatieve democratie.²⁷³ In tegenstelling tot in het debat over Thieme’s initiatiefwet wordt hier nauwelijks expliciet gesproken over de waarde van respect. Dit komt mijns inziens doordat de parlementariërs de norm van respect in dit debat zelden overschrijden.

Morele integriteit

Consistentie in spreken en handelen kenmerkt een moreel integere houding. De Kamerleden delen deze deliberatief democratische norm. Zij attenderen elkaar er immers op dat zij consequent moeten zijn. Mevrouw Klijnsma wijst er bijvoorbeeld op dat in het verkiezingsprogramma van de VVD staat “dat zelfbeschikking voor liberalen uiteraard een belangrijk principe is, dat een steeds grotere groep wilsbekwame meerderjarigen zelf wil kunnen beschikken over een waardig levenseinde en dat de VVD zal onderzoeken hoe deze wens in deugdelijke wetgeving is vast te leggen”.²⁷⁴ Nu neemt de partij echter afstand van het burgerinitiatief, wat inconsequent is. De VVD antwoordt op dit verwijt dat zij tijdens de coalitieonderhandelingen heeft afgesproken “dat zulke onderzoeken in deze periode niet zullen plaatshebben”.²⁷⁵ Mevrouw Klijnsma spreekt daarop haar waardering uit voor de eerlijkheid van de VVD. Een moreel integere houding betekent bovendien dat de debatdeelnemers consistent zijn wat betreft hun principes. Dit impliceert onder andere dat zij de consequenties van hun principes accepteren. In het debat over het burgerinitiatief zegt mevrouw Dijkstra van D66 dat zelfbeschikking voorop dient te staan. Op basis daarvan komt de SGP tot de conclusie dat D66 omwille van consistentie van mening moet zijn dat iedere meerderjarige recht heeft op hulp bij zelfdoding. Ook het CDA gaat op het punt van zelfbeschikking in en

²⁷³ HTK: 68-24-36. Geciteerd wordt mevrouw Voortman van GroenLinks.

²⁷⁴ HTK: 61-10-92. Dit fragment beschrijft heel nauwkeurig wat er in het verkiezingsprogramma van de VVD uit 2010 staat. Die is te raadplegen op www.parlement.com, zoekterm ‘verkiezingsprogramma VVD’.

²⁷⁵ Ibidem.

vraagt zich af hoe zelfbeschikking te rijmen is met het feit dat een hulpverlener uiteindelijk moet beslissen of een verzoek tot hulp bij zelfdoding gehonoreerd wordt. De SGP en het CDA wekken de suggestie dat je moet concluderen dat iedere meerderjarige met een stervenswens, ongeacht zijn motieven, recht heeft op hulp bij zelfdoding wanneer je de principes van D66 consequent doorvoert. Dit is echter onterecht. Ten eerste heeft mevrouw Dijkstra louter gezegd dat het zelfbeschikkingsrecht de leidraad moet zijn bij de beoordeling van het burgerinitiatief, maar heeft zij nergens betoogd dat dit recht absoluut dient te zijn. Ten tweede geldt dat, wanneer je in een bepaalde situatie een bepaald principe leidend laat zijn, dit niet immer het leidende principe hoeft te zijn. Er kunnen namelijk gegronde redenen zijn “for denying the apparent implications, perhaps because other, more weighty moral considerations may block the natural inference”.²⁷⁶ Hoewel het beroep van de SGP en het CDA op de consistentie van principes onterecht is, worden bovenstaande redeneringen toch gebruikt in het debat. De partijen gaan er dus vanuit dat deze opmerkingen enige overredingskracht hebben. Dat is echter alleen mogelijk wanneer de overige Kamerleden en de burgers thuis van mening zijn dat partijen hun principes consequent moeten doorvoeren.

Houding ten aanzien van de andere debatdeelnemers

In het debat over het burgerinitiatief erkennen en waarderen de Kamerleden elkaars positie over het algemeen als een morele positie. Er vinden slechts een paar overschrijdingen van deze deliberatief democratische eis plaats, die hieronder kort besproken worden.

In haar bijdrage zegt mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink dat het burgerinitiatief “op zijn zachtst gezegd superapart” is.²⁷⁷ Door de oplossing van het burgerinitiatief zodanig te kwalificeren, doet zij alsof het idee van het legaliseren van stervenshulp aan ouderen die klaar zijn met leven, zo absurd is dat dit niet eens het overwegen waard is. Daarmee doet zij geen recht aan de morele positie van de indieners van het burgerinitiatief.

GroenLinks wijst erop dat de SP tegen het burgerinitiatief is, terwijl “74% van de SP-kiezers het burgerinitiatief ‘Uit vrije wil’ steunt”.²⁷⁸ In een democratie hebben parlementariërs zowel een autonome als een representatieve rol. De woordvoerder van de SP, de heer van Gerven, had hier dus op kunnen wijzen. Hij antwoordt echter dat de huidige euthanasiewet meer ruimte biedt dan mensen denken en dat je van de kiezers niet kan verwachten “dat zij die hele wet van A tot Z” kennen.²⁷⁹ Deze opmerking suggereert dat de SP-kiezers een andere mening zou zijn toegedaan als zij beter op de hoogte waren geweest van de mogelijkheden binnen de huidige euthanasiewet. Daarmee wordt geen recht gedaan aan de opvattingen van deze kiezers. Het is immers goed mogelijk dat zij er oprecht van overtuigd zijn dat ouderen die klaar zijn met leven recht hebben op stervenshulp, ook als zij buiten de huidige euthanasiewet vallen.

²⁷⁶ Gutmann & Thompson (2004): 82.

²⁷⁷ HTK: 61-10-85.

²⁷⁸ HTK: 61-10-94.

²⁷⁹ Ibidem.

Mevrouw Klijnsma concludeert uit het feit dat de ChristenUnie stervenshulp aan ouderen niet wil legaliseren “dat mevrouw Wiegman deze mensen (...) in de steek laat”.²⁸⁰ Verder verwijt zij de SP mensen die stervenshulp willen verlenen in de kou te laten staan, omdat zij strafbaar blijven wanneer het burgerinitiatief niet wordt aangenomen.²⁸¹ Beide partijen zijn echter om principiële redenen tegen het burgerinitiatief en het is geenszins hun bedoeling mensen aan hun lot over te laten. Daarom doen deze opmerkingen, waarschijnlijk geuit om het imago van de betreffende partijen te schaden, geen recht aan de morele positie van de tegenstanders van het burgerinitiatief. Mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink merkt hierover op:

“Ik heb toch wel moeite met die constatering. Nu wordt er een beeld neergezet dat wanneer je voor de zelfgekozen dood bent, je menslievend zou zijn en dat mensen die daar tegen zijn, hard zouden zijn en wreed voor de ander omdat de ander er zo graag uit wil stappen. Hier wordt dus een tegenstelling neergezet die principieel onjuist is...”²⁸²

Het deliberatief democratisch discussiemodel verlangt een open houding van de debatdeelnemers. Uit het debat over Thieme’s initiatiefwet blijkt dat deze door Kamerleden gedeelde norm moeilijk te handhaven is in de parlementaire praktijk, omdat de mening van parlementariërs tijdens interne partijbijeenkomsten tot stand komt en het plenaire Kamerdebat slechts een sluitstuk vormt op de bredere politieke discussie. Het debat over het burgerinitiatief brengt nog een tweetal andere oorzaken aan het licht.

Allereerst kunnen coalitieafspraken verhinderen dat parlementariërs een open houding hebben. Zo keert de VVD zich tegen het burgerinitiatief, hoewel de partij in haar verkiezingsprogramma heeft aangegeven op zoek te gaan naar hoe de wens van ouderen met een voltooid leven om te beschikken over het eigen einde in wetgeving kan worden vastgelegd. Deze belofte kan de VVD nu niet inlossen wegens coalitieafspraken. Dergelijke afspraken, die inherent zijn aan de parlementaire praktijk, staan op gespannen voet met het hebben van een open houding. Bovendien kunnen de principiële uitgangspunten van de debatterende partijen bij sommige kwesties zover uiteen liggen dat het niet mogelijk is om elkaar te overtuigen. Voor de christelijke partijen staat voorop dat het leven een gift van God is en voor partijen als D66 en GroenLinks is zelfbeschikking over het eigen leven het uitgangspunt. Dit principiële onderscheid is zo groot dat er geen mogelijkheid is tot werkelijke overtuiging.

Reeds voor aanvang van het debat is duidelijk dat er geen overeenstemming bereikt zal worden over de vraag of stervenshulp aan ouderen gelegaliseerd moet worden. Het deliberatief democratisch discussiemodel verlangt dus dat de parlementariërs op zoek gaan naar een *economy of moral disagreement* op basis van wederzijds respect. Het bereiken hiervan “requires an effort to appreciate the moral force of the positions of people with whom we disagree”.²⁸³ De Kamerleden erkennen dat dit belangrijk is. Dit blijkt onder andere uit

²⁸⁰ HTK: 61-10-87.

²⁸¹ Cf. HTK: 61-10-95.

²⁸² HTK: 61-10-87.

²⁸³ Gutmann & Thompson (2004): 89.

onderstaande opmerkingen van principiële tegenstanders van het burgerinitiatief:

“De vragen en problemen waar zij [de indieners van het burgerinitiatief] aandacht voor vragen, verdienen echter aandacht en respect.”²⁸⁴ [CDA]

“Wij willen de onderliggende vragen en zorgen voluit serieus nemen; die verdienen weloverwogen antwoorden.”²⁸⁵ [SGP]

De VVD verwoordt het verlangen om te komen tot een *economy of moral disagreement* als volgt:

“Bij medisch-ethische, in de kern dus morele thema’s hoort niet alleen het zoeken naar een politieke meerderheid. Veel belangrijker is het om maatschappelijk draagvlak te vinden, om bruggen te bouwen tussen voor- en tegenstanders en te werken aan kennis van en begrip voor elkaars standpunten en beweegredenen.”²⁸⁶

De discussianten doen bovendien praktische voorstellen om nader tot elkaar te komen, wat het bereiken van een *economy of moral disagreement* bevordert. Zo roept de ChristenUnie op tot meer onderzoek naar de herkomst van de stervenswens bij ouderen. De SP en de PVV wijzen erop dat “binnen de huidige euthanasiewet meer mogelijk is dan wordt gedacht” en willen dat deze ruimte beter wordt benut.²⁸⁷ Ook oppert de PVV om in het medisch onderwijs meer aandacht te schenken aan de levenskwaliteit van ouderen.

4.5.3 Conclusie

De relatie tussen de deliberatief democratische eisen aan de houding van de debatdeelnemers en de praktijk is complex. Enerzijds delen de parlementariërs deze normen, anderzijds overtreden zij ze regelmatig. De Kamerleden onderschrijven de norm van wederzijds respect. De meeste schendingen van deze norm geschieden om het ethos van de ander schade te berokkenen, omwille van retorische doeleinden dus. In dergelijke gevallen wordt geen recht gedaan aan de ander en aan zijn positie. Wanneer iemand de norm van wederzijds respect overschrijdt, wordt hij dikwijls terecht gewezen door een collega. Daaruit mogen we concluderen dat wederzijds respect en erkenning van de ander als vertegenwoordiger van een morele positie gedeelde normen zijn. Verder verwijten de parlementariërs elkaar dikwijls dat zij inconsistent zijn om elkaar of elkaars argumentatie te ondermijnen. Dergelijke verwijten zijn alleen effectief wanneer consistentie een gedeelde norm is. Bovendien onderschrijven de volksvertegenwoordigers de deliberatief democratische eis die zegt dat zij een open houding moeten hebben. In de parlementaire praktijk blijkt dit echter lastig. Het plenaire debat vormt namelijk het sluitstuk van het bredere maatschappelijk en politiek debat, Kamerleden moeten zich houden aan coalitieafspraken en soms is het principiële verschil onoverbrugbaar. De

²⁸⁴ HTK: 61-10-96.

²⁸⁵ HTK: 61-10-99.

²⁸⁶ HTK: 61-10-91.

²⁸⁷ HTK: 61-10-98. Geciteerd wordt mevrouw Gerbrands van de PVV. Vergelijk verder HTK: 61-10-94/5.

volksvertegenwoordigers gaan met deze spanning tussen een open houding enerzijds en de parlementaire praktijk anderzijds om door te doen *alsof* zij een open houding hebben. Ondanks de fundamentele meningsverschillen uiten de parlementariërs de wens om met elkaar in gesprek te blijven. Praktische voorstellen of handreikingen daartoe tonen dat zij elkaars morele standpunten serieus nemen en op zoek zijn naar een *economy of moral disagreement*.

Alle normen die het deliberatief democratisch discussiemodel aan de houding van de parlementariërs stelt, worden dus door henzelf gedeeld. Overschrijding vindt plaats omwille van retorische doeleinden. Wanneer iemand een van de deliberatief democratische eisen schendt, wordt hij vaak terecht gewezen door een van zijn collegae, wat bevestigt dat het hier inderdaad om een gedeelde norm gaat.

Hoofdstuk 5: Het deliberatief democratisch discussiemodel en de praktijk

Uit het vorige hoofdstuk, waarin aan de hand van het deliberatief democratisch discussiemodel de debatten over een verbod op de onverdoofde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven zijn geanalyseerd, bleek dat parlementariërs deliberatie als zinvol ervaren en het morele karakter van de kwesties erkennen. Bovendien delen zij de deliberatief democratische norm van wederzijds respect en alle concrete eisen die hieruit voortvloeien. Ook voldoen de meeste argumenten aan de voorwaarden die het discussiemodel aan de inhoud van de argumentatie stelt.

Op een drietal punten is er echter duidelijk sprake van frictie tussen het deliberatief democratisch discussiemodel en de praktijk. Ten eerste heerst er spanning tussen sommige eisen van het discussiemodel en de gang van zaken in de politiek. Moeten deze eisen worden versoepeld opdat het model beter aansluit bij de parlementaire praktijk? Ten tweede rijst de vraag in hoeverre religieuze argumentatie werkelijk mogelijk is binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Dit model lijkt wetenschappelijke argumenten namelijk te verheffen boven andersoortige argumenten. Ten derde zijn argumenten niet altijd respectvol en doen de parlementariërs soms geen recht aan elkaars positie. Aangezien dit gebeurt omwille van retorische doeleinden, roept dit de vraag op in hoeverre het model het gebruik van retorica toelaat. Iedere paragraaf behandelt een van deze drie vragen.

5.1 De parlementaire praktijk en het deliberatief democratisch discussiemodel

De gang van zaken in de politiek maakt het voor parlementariërs moeilijk om aan een aantal eisen van het deliberatief democratisch discussiemodel te voldoen, hoewel zij deze eisen in principe wel delen. Het betreft hier de eis dat bij een moreel controversieel onderwerp het morele karakter in het debat centraal moet staan en de eis dat de Kamerleden een open houding dienen te hebben.

Het deliberatief democratisch discussiemodel eist dat in een debat over een moreel controversieel onderwerp de focus moet liggen op de morele component, terwijl in de debatten over Thieme's initiatiefwet en het burgerinitiatief Voltooid Leven ook veelvuldig gesproken is over details van het wetsvoorstel. Dit laatste is onvermijdelijk, daar het parlement een wetgevend instituut is. Deze twee dingen staan op gespannen voet met elkaar. Wanneer we de redenen van Gutmann en Thompson voor deze eis nader beschouwen, dient zich een oplossing voor deze spanning aan.

Gutmann en Thompson bekritisieren het liberalisme, omdat deze politieke theorie met een beroep op de neutraliteit van de staat morele kwesties zo veel mogelijk uit de politieke arena probeert te weren. Iedereen tolereert elkaars morele opvattingen op oppervlakkige wijze. Oppervlakkig, omdat politici zich nauwelijks

met elkaars morele overtuigingen bemoeien of daarover discussiëren. Daar willen Gutmann en Thompson verandering in brengen. Groepen met verschillende morele overtuigingen moeten juist met elkaar in gesprek gaan, omdat dit het onderlinge begrip en het wederzijds respect kan vergroten. Het doel van Gutmann en Thompson is dat politici delibereren over principiële uitgangspunten, niet dat zij nergens anders meer oog voor hebben. De politiek moet immers ook functioneren. Daarom zou de eis dat in een debat over morele kwesties de morele component centraal dient te staan mijn inziens vervangen kunnen worden door de eis dat men, naast alle andere dingen die aan bod moeten komen in het debat, in ieder geval met elkaar in gesprek gaat over de morele kant van de zaak. Aangezien dat in de bestudeerde debatten daadwerkelijk gebeurt, is deze eis haalbaar. Bovendien waarborgt hij de essentie van de oorspronkelijke eis.

Elkaar met een open houding tegemoet treden is een deliberatief democratische norm die door de Kamerleden gedeeld wordt, maar in de praktijk door een verscheidenheid aan oorzaken moeilijk te handhaven is, waardoor hen niets anders rest dan te doen alsof zij een open houding hebben.

Om te beginnen functioneert het plenair debat als sluitstuk op het bredere politiek en maatschappelijk debat. De mening van politici wordt primair gevormd tijdens interne partijdiscussies die aan het plenaire debat voorafgaan. Tijdens dat laatste debat doen de parlementariërs alsof zij een open houding hebben, maar verkondigen zij in werkelijkheid slechts de uitkomst van deze eerdere discussies. Gutmann en Thompson benadrukken dat een werkelijk open houding belangrijk is om te voorkomen dat politieke debatten verworden tot “a merely formal, ritualistic expression of mutual respect”.²⁸⁸ Daarom roepen zij op “to break personal and institutional habits that discourage the chance that we might accept the position of our opponents at some time in the future”.²⁸⁹ Zij verlangen dus de huidige parlementaire praktijk, waarin het plenaire debat slechts een sluitstuk vormt op het bredere politieke debat, te doorbreken. In hun politieke theorie is deze oproep probleemloos, aangezien Gutmann en Thompson impliciet veronderstellen dat burgers de principes van deliberatieve democratie delen en dus begrijpen dat volksvertegenwoordigers soms van mening veranderen. In de praktijk is dat niet zonder meer het geval en brengt deze oproep tot meer openheid de spanning tussen het dialectische en het retorische karakter van het politiek debat aan het licht. Meer aandacht voor open houding van de parlementariërs en dus voor het dialectische karakter komt mijns inziens ten goede aan het debat, omdat er dan werkelijk ruimte is voor dialoog tussen de debatterende partijen en het debat niet slechts een formele bezigheid voor de bühne wordt. Aangezien een groter accent op het dialectische karakter van het debat meer nadruk op de autonome rol van de Kamerleden impliceert, moeten we ervoor waken dat hun representatieve rol niet in het geding komt.²⁹⁰ Dat is niet noodzakelijkerwijs het geval, omdat de stemmingen nooit direct op het debat volgen. Als parlementariërs in het plenaire debat overtuigd worden, kunnen zij dat nog voor de stemmingen terugkoppelen aan de achterban en, als daar

²⁸⁸ Gutmann & Thompson (2004): 84.

²⁸⁹ Ibidem.

²⁹⁰ Vanaf de Grondwetsherziening van 1848 tot 1983 was in de Grondwet opgenomen dat Kamerleden dienden te stemmen zonder ruggespraak. Omdat dit ten onrechte bijdroeg aan de impressie dat parlementariërs überhaupt niet mochten overleggen met hun achterban, is dit bij de Grondwetswijziging van 1983 geschrapt. De autonome rol van de volksvertegenwoordigers wordt daarmee echter niet ontkend. Cf. www.parlement.com, zoekterm ‘ruggespraak’.

behoefte aan is, opnieuw met de achterban in discussie treden om tot een eindoordeel te komen. Bovendien kan de representatieve rol extra worden gewaarborgd door bij belangrijke debatten de eerste en tweede termijn uit elkaar te trekken, opdat er in de tussentijd ruimte is voor interne deliberatie.

Coalitieafspraken vormen een tweede oorzaak voor het feit dat parlementariërs niet altijd een open houding hebben. Soms is een partij genoodzaakt om wegens dergelijke afspraken voor of tegen een bepaald voorstel te stemmen, ongeacht de werkelijke opvatting die zij erop na houdt. Coalitieafspraken zijn een essentieel en onmisbaar onderdeel van vertegenwoordigende stelsels. Het is niet mogelijk om te eisen dat Kamerleden zo open zijn, dat zij coalitieafspraken zomaar ter zijde schuiven wanneer hun mening niet overeenkomt met de afspraken uit het regeerakkoord. Dit zou zorgen voor een instabiel politiek klimaat. Als fractieleden van regeringspartijen na deliberatie een mening zijn toegedaan die niet overeenstemt met de coalitieafspraken, moeten zij zorgvuldig overwegen of het onderwerp zo belangrijk is dat het een eventuele val van de regering waard is. Wanneer dit niet het geval is, moeten zij hun gebondenheid aan deze afspraken eerlijk toegeven. Wederzijds respect verlangt namelijk dat de debatdeelnemers eerlijk zijn naar elkaar.

Tot slot kunnen onoverbrugbare principiële verschillen het hebben van een open houding belemmeren. Een open houding betekent namelijk primair dat de discussianten overtuigd moeten kunnen worden door het standpunt van de tegenstanders. Bij conflicten met onoverkomelijke principiële verschillen is dat niet aan de orde. Een open houding is echter meer dan dat. Het impliceert ook dat de debatdeelnemers goed naar elkaar luisteren en werkelijk openstaan voor de denkbeelden en de leefwereld van de ander. Door op deze manier met elkaar in gesprek te treden worden het onderling begrip en het wederzijds respect groter, wat het gemakkelijker maakt om te komen tot een *economy of moral disagreement*.

Hoewel een open houding op gespannen voet staat met de gang van zaken in de politiek, is het essentieel om deze eis te handhaven. Immers, een open houding garandeert dat het plenair debat niet verwordt tot een formele, rituele handeling voor de bühne. De representatieve rol van de volksvertegenwoordigers is niet in gevaar, omdat de mogelijkheid tot overtuiging deze niet hoeft te ondermijnen. Bovendien komen partijen bij fundamentele conflicten nader tot elkaar wanneer zij openstaan voor de ander en zijn opvattingen. Hoewel er goede redenen, zoals coalitieafspraken, kunnen zijn om de eis van een open houding tijdelijk te schenden, moet deze over het algemeen zoveel mogelijk worden nageleefd.

5.2 *Religieuze argumentatie en het deliberatief democratisch discussiemodel*

Het onderscheid tussen exclusionistische en inclusionistische liberale theorieën, dat in de politieke filosofie gemaakt wordt, geeft inzicht in de theoretische mogelijkheid tot religieuze argumentatie binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Of een liberale theorie exclusionistisch dan wel inclusionistisch is, is namelijk afhankelijk van hoeveel ruimte zij biedt aan religie en religieuze argumentatie in het publieke domein. Exclusionisten willen religieuze argumentatie in het politiek debat zoveel mogelijk beperken “hetzij door een verbod, hetzij door een plicht om de argumenten in kwestie te vertalen naar levensbeschouwelijk

neutrale vorm”, terwijl voor inclusionisten een open debat, “waarin iedereen zijn of haar visie op politieke kwesties uiteenzet aan de hand van de overwegingen die men het beste acht”, vooropstaat.²⁹¹

Twee toonaangevende namen binnen het exclusionistisch discours zijn Rawls en Audi, op wier opvattingen kort ingegaan zal worden. Rawls is van mening “dat de deelnemers aan dit politieke debat zich in hun argumentatie moeten beperken tot de *publieke rede*”.²⁹² De publieke rede omvat argumenten die passen binnen alle redelijke levensbeschouwingen, dat wil zeggen binnen alle levensbeschouwingen wier principes niet in strijd zijn met essentiële liberale idealen als vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. Omdat religieuze argumenten per definitie niet gedeeld worden door alle redelijke levensbeschouwingen, vallen deze niet onder de publieke rede en moeten ze geweerd worden uit het politiek debat. Het grootste bezwaar tegen de publieke rede van Rawls is “dat we onze identiteit niet zomaar als een mantel kunnen afleggen wanneer we de publieke ruimte betreden”.²⁹³ In het debat over een verbod op de onverdoofde rituele slacht wijst een van de Kamerleden hier ook op:

“Geloof kan niet beperkt worden tot achter de voordeur. Mensen dragen het met zich mee en leven ernaar op het werk, thuis en op straat.”²⁹⁴

Door te verlangen dat mensen in het politiek debat alleen argumenten gebruiken die passen binnen de publieke rede, moeten mensen een belangrijk deel van hun identiteit, hun levensbeschouwelijke overtuigingen, negeren in de publieke ruimte. Afgezien van het feit dat dit onmogelijk is, is het ook onwenselijk. Er is dan namelijk geen sprake van oprecht respect voor de ander als persoon.

De exclusionistische liberalist Audi meent “that just as we separate church and state institutionally, we should, in certain aspects of our thinking and public conduct, separate religion from law and public policy matters”.²⁹⁵ Audi pleit niet voor een algeheel verbod op religieuze argumentatie, maar verlangt dat iemand die religieuze argumenten aanvoert voor een bepaald standpunt, ook bereid is om “adequate secular arguments for the same conclusion” te geven.²⁹⁶ Tegen deze eis bestaan een aantal belangrijke bezwaren. Ten eerste hoeft het niet zo te zijn dat er voor alle stellingen die met religieuze redenen onderbouwd kunnen worden, ook seculiere argumentatie bestaat.²⁹⁷ Ten tweede heeft religieuze argumentatie geen meerwaarde, als het alleen gebruikt mag worden ter verdediging van standpunten waarvoor reeds voldoende seculiere argumenten zijn. Ten derde bevoorrecht dit criterium seculiere argumenten. Deze “worden immers zonder bijkomende voorwaarden of beperkingen toegelaten tot het debat”.²⁹⁸ Seculariteit moet echter niet verward worden met neutraliteit. Ook seculiere argumenten berusten op een bepaalde levensovertuiging. Wanneer

²⁹¹ Respectievelijk Deweer (2012): 51 en Deweer (2012): 65.

²⁹² Ibidem: 52. Originele cursivering. Deze alinea over de opvattingen van Rawls is gebaseerd op Rawls (1993): 212-54.

²⁹³ Deweer (2012): 63.

²⁹⁴ HTK: 96-16-111/2. Geciteerd wordt mevrouw Wiegman-van Meppelen Scheppink van de ChristenUnie.

²⁹⁵ Audi (1993): 691.

²⁹⁶ Ibidem: 677.

²⁹⁷ Tegen dit bezwaar brengt Audi (1993: 698) het volgende in: “God would surely provide a route to moral truth along rational, secular paths (...) It would seem cruel for God to do otherwise.” Dit is duidelijk geen adequate reactie op het bezwaar. Het is opvallend dat iemand die religieuze argumentatie in het publieke domein zoveel mogelijk wil beperken, in een wetenschappelijke discussie een religieus argument gebruikt.

²⁹⁸ Deweer (2012): 57.

seculiere argumentatie in het politiek debat wordt verheven boven religieuze, “zou de overheid partijdig zijn, in het voordeel van seculiere levensbeschouwingen”.²⁹⁹

Inclusionistische liberale theorieën onderkennen de bezwaren tegen het exclusionistisch discours. De volgende passage vat goed samen waarom zij zich tegen het exclusionisme keren:

“Door het politiek debat te verengen tot neutrale, gedeelde premissen hoeft men diversiteit niet in ogenschouw te nemen. Dan leert men ook nooit om zich in te leven in andermans perspectief en is er ook geen reden om echt naar de ander te luisteren, om de ander te willen begrijpen en om de waarde van een andere visie te appreciëren”.³⁰⁰

Inclusionisten streven juist naar een samenleving waarin “iedereen met respect voor de ander *en* in zijn eigenheid kan deelnemen aan het politieke leven”.³⁰¹ Alleen dan is werkelijk dialoog mogelijk. Deliberatieve democratie is inclusionistisch. Het verwijt van Gutmann en Thompson jegens liberale theorieën wordt nauwkeurig omschreven in de geciteerde passage. Bovendien roepen zij, net als andere inclusionisten, op tot een open dialoog waarin respect is voor de levensbeschouwelijke en morele visie van eenieder. Echte deliberatie veronderstelt dat iedereen zichzelf moet kunnen zijn en vanuit zijn eigen principes en overtuigingen mag redeneren. Daarom biedt het inclusionisme, in tegenstelling tot het exclusionisme, expliciet ruimte aan religieuze argumentatie in het politieke debat.

In theorie biedt deliberatieve democratie ruimte aan religieuze argumentatie. Een van de eisen die Gutmann en Thompson aan de argumenten stellen is dat zij toegankelijk moeten zijn. Deze eis is op zich niet problematisch. Immers, “religieuze argumenten zijn niet noodzakelijk ontoegankelijk of onbegrijpelijk voor niet-gelovigen”.³⁰² De spanning tussen het deliberatief democratisch discussiemodel en religieuze argumentatie wordt niet veroorzaakt door de toegankelijkheidseis *an sich*, maar door de specifieke invulling die Gutmann en Thompson eraan geven.

Om te beginnen stellen Gutmann en Thompson dat empirische claims en logische gevolgtrekkingen getoetst moeten kunnen worden met algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden. Welke onderzoeksmethoden algemeen geaccepteerd zijn, wordt in de huidige, westerse samenleving bepaald door de wetenschap. Zij heeft daarin een monopoliepositie. Daardoor bevoordeelt het deliberatief democratisch discussiemodel wetenschappelijke argumenten systematisch, zoals ook bleek uit de debatanalyses. Deweer merkt hierover op:

“Geen enkele overtuiging kan *a priori* een groter gewicht claimen in het politiek debat van een liberale democratie. Het beslissende criterium moet zijn dat geen enkele waarheidsclaim – of hij nu religieus, filosofisch of wetenschappelijk is – het recht heeft de democratische politieke deliberatie te overrulen. Ook sciëntisch en technocratisch fundamentalisme hoort dus niet thuis in een deugdelijk politiek debat.”³⁰³

²⁹⁹ Ibidem: 58.

³⁰⁰ Ibidem: 54.

³⁰¹ Ibidem: 57. Originele cursivering.

³⁰² Ibidem: 54.

³⁰³ Ibidem: 67. Originele cursivering.

Wetenschappelijke argumentatie mag dus niet beoordeeld worden, precies omdat de wetenschap ook berust op een specifieke levensbeschouwelijke overtuiging. Op dit laatste wijzen de christelijke partijen in het debat over Thieme's initiatiefwet. Zo betoogt het CDA dat we leven in een tijd “waarin het dominante geloof het geloof in de wetenschap” is en wordt mevrouw Thieme “wetenschapsfundamentalisme” verweten door de ChristenUnie.³⁰⁴

Bovendien verlangen Gutmann en Thompson dat niet-empirische claims niet extreem onwaarschijnlijk zijn. Dit betekent dat zij niet mogen worden tegengesproken door “an extensive set of better established beliefs that are widely shared in society”.³⁰⁵ Uit de debatanalyses blijkt dat dit er in de praktijk op neer komt dat religieuze argumentatie mogelijk is dan en slechts dan als daarbij wordt uitgegaan van waarden die algemeen gedeeld worden. Aangezien in Nederland en elders in Europa “het secularisme hoogtij viert”, betekent dit in de praktijk dat religieuze argumentatie alleen mogelijk is wanneer deze vertaald kan worden naar seculiere waarden.³⁰⁶ Dit is precies de eis die de exclusionist Audi stelt. Hoewel deliberatieve democratie theoretisch gezien inclusionistisch is, is zij in de praktijk moeilijk te onderscheiden van exclusionistische liberale theorieën.

Concluderend kunnen we stellen dat Gutmann en Thompsons invulling van de toegankelijkheids-eis in de praktijk betekent dat de gebruikte argumenten wetenschappelijk bewezen moeten kunnen worden of in overeenstemming dienen te zijn met het algemeen maatschappelijk inzicht. In het debat over haar initiatiefwet spreekt mevrouw Thieme zich expliciet uit voor deze criteria:

“...bij de afweging van belangen gelden twee belangrijke punten. Het eerste is het *maatschappelijk inzicht* op het gebied van het ethische gevoelen met betrekking tot dierenwelzijn. (...) Daarnaast moet datgene waarvan wij denken dat het diervriendelijk is, ook worden gestaafd door *wetenschappelijke bewijzen*.”³⁰⁷

De consequentie van deze criteria is echter dat het deliberatief democratisch discussiemodel perspectieven die hier niet aan voldoen systematisch ondermijnt.

Deliberatieve democratie is een inclusionistische theorie die religieuze argumentatie zoveel mogelijk wil toestaan. In de praktijk is hier echter maar beperkt ruimte voor. Gutmann en Thompsons invulling van de toegankelijkheids-eis maakt dat religieuze argumentatie alleen mogelijk is voor zover deze niet strookt met algemeen maatschappelijk inzicht of algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden.

Dit overwegende stel ik voor Gutmann en Thompsons invulling van het toegankelijkheids-criterium niet op te nemen in het deliberatief democratisch discussiemodel. Allereerst is er dan meer ruimte voor religieuze argumentatie. Religieuze argumentatie kan namelijk ook toegankelijk zijn wanneer het niet overeenstemt met het algemeen maatschappelijk inzicht. Stel dat een overtuigd christen zegt tegen het burgerinitiatief Voltooid Leven te zijn, omdat hij van mening is dat alleen God over leven en dood mag beslissen. Hoewel dit

³⁰⁴ Respectievelijk HTK: 96-16-102 en HTK: 96-16-142.

³⁰⁵ Gutmann & Thompson (2004): 72.

³⁰⁶ Deweer (2012): 51.

³⁰⁷ HTK: 73-2-13.

argument ingaat tegen het algemeen maatschappelijk inzicht, is het niet per definitie ontoegankelijk. Ook niet-christenen kunnen begrijpen dat christenen op deze wijze redeneren, wanneer zij zich verplaatsen in hun context en denkwereld. Bovendien is het gevaarlijk om weinig ruimte te bieden aan opvattingen die niet in overeenstemming zijn met algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden en waarden. De wetenschap heeft haar huidige positie verkregen, juist doordat men ooit durfde te twifelen aan de op dat moment heersende onderzoeksmethode van het zoeken naar antwoorden in de Bijbel. Verder zijn liberale waarden als vrijheid en gelijkheid nu gemeengoed, juist doordat er mensen waren die tegen de algemene stroom in voor deze idealen durfden te strijden. Ook daarom pleit ik ervoor Gutmann en Thompsons invulling van de toegankelijkheidseis niet op te nemen in het deliberatief democratisch discussiemodel.

Toegankelijkheid moet mijns inziens niet omschreven worden in termen van algemeen geldende opvattingen. Een argument is toegankelijk als het voor de ander te begrijpen is, wanneer hij zich in jouw invalshoek verplaatst. De Kamerleden erkennen dat ook. Zo zegt de PvdA in het debat over het burgerinitiatief Voltooid Leven de argumentatie van de ChristenUnie te begrijpen, redenerend vanuit het perspectief van deze partij:

“Natuurlijk begrijp ik vanuit de invalshoek van mevrouw Wiegman dat zij dit zo betoogt. Ik neem aan dat mevrouw Wiegman ook begrijpt dat ik zeg wat ik zeg.”³⁰⁸

Het is niet altijd even gemakkelijk om te beoordelen of een argument voor een ander begrijpelijk is, wanneer hij zich in jouw perspectief verplaatst. Desalniettemin hoeven we niet te vrezen dat er in de praktijk veel ontoegankelijke argumenten zullen worden gebruikt in het politiek debat, wanneer we deze invulling van de toegankelijkheidseis als norm nemen. Een argument dat volledig ontoegankelijk is, kan alleen dienen als een bevestiging van de eigen principes voor gelijkgestemden, maar heeft geen enkele overtuigingskracht voor mensen die een andere mening zijn toegedaan. Omdat het primaire doel van het politiek debat is om elkaar en/of het publiek te overtuigen, zal het in de praktijk weinig zin hebben om te veel ontoegankelijke argumenten in te brengen in het debat. Het parlement waarborgt dus automatisch een zekere mate van toegankelijkheid, en dus van reciprociteit.

5.3 *Retorica en het deliberatief democratisch discussiemodel*

Volgens critici van deliberatieve democratie staat retorica op gespannen voet met deliberatie op basis van wederzijds respect. De debatanalyses tonen eveneens dat deliberatief democratische eisen waarin respect centraal staat – zowel de eis dat de houding van de debatdeelnemers gebaseerd dient te zijn op wederzijds respect als de eis dat de argumenten zelf respectvol moeten zijn – dikwijls worden geschonden omwille van retorische doeleinden. Dit roept de vraag op in hoeverre het gebruik van retorica mogelijk is binnen het deliberatief democratisch discussiemodel.

Aristoteles onderscheidt naast de argumentatie zelf, de *logos*, nog twee andere middelen die aangewend

³⁰⁸ HTK: 61-10-87.

kunnen worden om mensen te overreden: *ethos* en *pathos*. Voor een spreker is namelijk niet alleen een goede argumentatie belangrijk, “maar ook als wat voor een persoon hij zichzelf presenteert en dat hij de jury emotioneert”.³⁰⁹ Hoewel *ethos* en *pathos* in de praktijk effectief zijn, merkt Aristoteles in de inleiding van zijn *Retorica* op dat zij in ideale situaties overbodig zijn.³¹⁰ Daarin volstaat het om alleen op basis van *logos* te opereren.

Ethos heeft betrekking op de reputatie die de spreker heeft bij en de indruk die hij maakt op zijn toehoorders.³¹¹ Als persuasie-middel is *ethos* voornamelijk effectief in retorische situaties, waarin discussianten niet of niet alleen elkaar, maar ook een derde partij trachten te overreden. Het politiek debat is een voorbeeld van een dergelijke situatie, omdat de parlementariërs zowel elkaar als de burgers thuis van hun standpunt willen overtuigen.

Allereerst kan een spreker het eigen *ethos* op velerlei manieren versterken. Het prijzen van de eigen partij is de meest voor de hand liggende wijze. Deze techniek wordt in het debat over een verbod op de onverdoofde rituele slacht veelvuldig toegepast. De volgende voorbeelden dienen ter illustratie:

“...ik neem de volle verantwoordelijkheid voor het standpunt van de GroenLinks-fractie dat zeer integer en gewetensvol tot stand is gekomen.”³¹² [GroenLinks]

“Ik vecht iedere week (...) in de fractie als een leeuw voor alle dieren. Ik heb gewoon geluk dat ik een diervriendelijke fractie zit. Dat is gewoon zo. Je moet eens kijken naar wat ik allemaal heb kunnen bereiken, mede door hun steun.”³¹³ [PVV]

Een andere manier om het eigen *ethos* te versterken is het opwekken van medelijden. Wanneer de toehoorders medelijden hebben met de spreker, zijn zij welwillender jegens hem. De PVV past deze techniek veelvuldig toe in het debat over Thieme’s initiatiefwet:

“...al die acties van mij tegen ritueel slachten hebben nooit de pers gehaald. Nooit. (...) Nu doet Partij voor de Dieren mee en haalt dit onderwerp de belangstelling. (...) Ik ben de Partij voor de Dieren ontzettend dankbaar, want wij hebben de pers niet altijd mee. De Partij voor de Dieren heeft dit wel.”³¹⁴

“Ik dacht: het zal wel weer aan mij liggen. Ik voel me hier vaak een eenling, moet ik zeggen. Ik voel me vaak alleen; Dion Quichot.”³¹⁵

Deze voorbeelden schenden geen van de deliberatief democratische eisen. Aan retorische technieken die dienen ter versterking van het eigen *ethos* biedt het deliberatief democratisch discussiemodel dus voldoende

³⁰⁹ Aristoteles, *Retorica*: II.1.2. De vertalingen in deze scriptie zijn van eigen hand.

³¹⁰ Aristoteles, *Retorica*: I.1. Cf. Braet (2009): 49-50.

³¹¹ Cf. Braet (2009): 50-3.

³¹² HTK: 96-16-117.

³¹³ HTK: 96-16-135.

³¹⁴ HTK: 54-4-10.

³¹⁵ HTK: 96-16-134.

ruimte.

Naast het versterken van het eigen *ethos* trachten discussianten in retorische situaties dikwijls ook afbreuk te doen aan het *ethos* van de anderen. Een aantal voorbeelden hiervan zijn in paragraaf 4.5 reeds de revue gepasseerd. Zo suggereert de PVV in het debat over Thieme's initiatiefwet dat het de intentie van joodse en islamitische gelovigen is om dieren te kwellen door steeds te spreken over rituele marteling en dierenmishandeling. In het debat over legalisatie van stervenshulp aan ouderen verwijt de PvdA de tegenstanders van het burgerinitiatief mensen willens en wetens in de kou te laten staan. Als de norm van wederzijds respect in deze debatten geschonden wordt, gebeurt dit vrijwel altijd om het *ethos* van de ander te ondermijnen. Retorische technieken die dit als doel hebben passen niet binnen het deliberatief democratisch discussiemodel, omdat de ander in een negatief daglicht stellen haaks staat op de norm van wederzijds respect.

Waar de spreker de toehoorders met *logos* op het rationele niveau kan overtuigen, appelleert *pathos* aan het emotionele niveau.³¹⁶ Quintilianus erkent het belang om in redevoeringen zowel op ratio als op emotie in te zetten:

“Bewijsvoeringen kunnen er inderdaad voor zorgen dat rechters ons standpunt beschouwen als het betere, maar emoties bewerkstelligen dat ze dat ook willen. En wat ze willen, geloven ze ook.”³¹⁷

Hoewel tegenstanders deliberatieve democratie vaak bekritisieren omdat het alleen ruimte zou bieden aan zuiver rationele discussies, is de inzet van *pathos* als retorisch middel wel degelijk mogelijk binnen het deliberatief democratisch discussiemodel. Ter illustratie worden een aantal voorbeelden uit de debatten over Thieme's initiatiefwet en het burgerinitiatief Voltooid Leven besproken, waar vanuit deliberatief democratisch oogpunt niets op aan te merken valt.

Een van de vele technieken om emoties op te roepen is het vertellen van een persoonlijk verhaal. Getuigenissen van echte mensen doen een appel op ons empathisch vermogen, en dus op onze emoties, en zijn daardoor vaak effectief. In het debat over haar initiatiefwet vertelt Thieme het verhaal van de zoon van een joodse slager die meemaakte dat zijn vader een rituele slachter de deur wees, nadat hij had gezien hoe dieren te lijden hadden onder de onverdoofde rituele slacht.³¹⁸ In het debat over het burgerinitiatief refereren verschillende parlementariërs aan het boek met getuigenissen van ouderen met een voltooid leven dat hun is aangeboden.³¹⁹ Hoewel dit niet gebeurde, was het noch in de huidige parlementaire praktijk noch volgens het deliberatief democratisch discussiemodel ongepast geweest om een of enkele van deze getuigenissen te citeren in het debat.

Een reeds in de klassieke oudheid veel gebruikte techniek om de emoties van de toehoorders in beroering te brengen is het expliciet beschrijven van lijden. Deze techniek wordt in de geanalyseerde debatten dikwijls

³¹⁶ Cf. Braet (2009): 53-5.

³¹⁷ Quintilianus, *Institutio Oratoria*: 6.2.5.

³¹⁸ Cf. HTK: 73-2-2.

³¹⁹ Cf. HTK: 61-10-93 en HTK: 61-10-97. Dit boek is te raadplegen op www.geachtetweedekamerleden.nl.

ingezet. Zo zegt mevrouw Dijkstra van D66 het burgerinitiatief Voltooid Leven te steunen, zodat mensen die klaar zijn met leven “niet hun toevlucht hoeven te zoeken tot het verzamelen van medicijnen in België of tot een zak over hun hoofd”.³²⁰ GroenLinks wijst op de “verhalen van mensen die kiezen voor ophanging of vergiftiging”.³²¹ In het debat over Thieme’s initiatiefwet zijn tal van onverbloemde beschrijvingen te vinden van het dierenleed waarmee onverdoofd ritueel slachten gepaard gaat. Met name de PVV en de Partij voor de Dieren zijn, met hun soms minutenlange beschrijvingen van het dierenleed, meesters in deze techniek. Ter illustratie twee wat kortere voorbeelden:

“... hoe de dieren met verschrikte ogen allemaal in een hoek tussen het bloed van andere dieren zitten te wachten totdat ze gekeeld worden, met een paar van die schreeuwende, blatende mensen erbij.”³²² [PVV]

“De beelden uit de slachthuizen waar halal of koosjer wordt geslacht, tonen dieren die met opengesneden hals proberen op te staan, proberen weg te komen en naar adem happen, kortom, nog bij bewustzijn zijn als zij vroeger of later aan één poot worden opgehangen om dood te bloeden.”³²³ [Partij voor de Dieren]

Hoewel critici en de debatanalyses suggereren dat deliberatie een proces is waarin de ratio centraal staat, gaan retorica en deliberatieve democratie goed samen. Het deliberatief democratisch discussiemodel geeft niet alleen ruimte aan de rationele *logos*, maar ook aan de irrationele persuasie-middelen *ethos* en *pathos*. Alleen ondermijning van het *ethos* van de tegenstanders is niet mogelijk, daar dit niet gebaseerd is op wederzijds respect. Dit lijkt mij niet bezwaarlijk, omdat het zwartmaken van de tegenstanders niet past bij de waardigheid van de Tweede Kamer. De parlementariërs delen deze mening, zo blijkt uit het feit dat zij elkaar tot de orde roepen wanneer er met modder wordt gegooid. Op deze terechte uitzondering na ben ik van mening dat het deliberatief democratisch discussiemodel geen beperkingen moet stellen aan het gebruik van retorica. Retorica en politiek zijn historisch gezien onlosmakelijk met elkaar verbonden. De wens om retorica uit de politiek te weren miskent de ware aard van de politiek.

³²⁰ HTK: 96-16-87.

³²¹ HTK: 96-16-98.

³²² HTK: 54-4-10.

³²³ HTK: 96-16-114.

Conclusie en discussie

Deze scriptie had tot doel om op basis van Gutmann en Thompsons politiek-filosofische theorie over deliberatieve democratie een discussiemodel te ontwikkelen voor het politiek debat over morele controverses dat nauw aansluit bij de praktijk. Het uiteindelijke deliberatief democratisch discussiemodel, dat tot stand is gekomen door op basis van deze theorie een initieel model te maken en dat na toetsing aan de praktijk op een aantal punten aan te passen, zal hieronder worden besproken en bediscussieerd.

Wanneer de politiek over een moreel controversieel voorstel moet debatteren, is het allereerst van belang dat het voorstel de principes van *basic liberty*, *basic opportunity* en *fair opportunity* niet schendt. Ieder voorstel moet aan deze inhoudelijke randvoorwaarden van deliberatieve democratie voldoen, opdat deze belangrijke libertaristische waarden niet in het geding komen. Volgens Gutmann en Thompson dient tijdens de deliberatie zelf de morele component van het voorstel centraal te staan. In het uiteindelijke deliberatief democratisch discussiemodel is echter alleen opgenomen dat de morele component uitgebreid aan bod moet komen in de deliberatie. Het gaat wat ver om deze altijd centraal te stellen, daar het parlement een wetgevend instituut is en er dus niet alleen over principiële maar ook over praktische zaken gesproken moet worden.

Aan de in het debat gebruikte argumenten stelt het deliberatief democratisch discussiemodel de eis dat zij respectvol, moreel en toegankelijk zijn. Argumenten zijn moreel als zij gebruikt kunnen worden door iedereen die zich in moreel gelijksoortige situatie bevindt. Gutmann en Thompson achten argumenten toegankelijk als zij getoetst kunnen worden met algemeen geaccepteerde onderzoeksmethoden en niet stroken met het algemeen maatschappelijk inzicht. Deze invulling van de toegankelijkheidseis bevoordeelt wetenschappelijke argumenten systematisch en biedt weinig ruimte aan religieuze argumentatie. Omdat het doel van Gutmann en Thompson is om “as many perspectives as is feasible” op te nemen in de deliberatie, is hun interpretatie van de toegankelijkheidseis niet opgenomen in het uiteindelijke deliberatief democratisch discussiemodel.³²⁴ Daarin geldt dat een argument toegankelijk is, als het voor een ander begrijpelijk is wanneer hij redeneert vanuit jouw perspectief. Aangezien volledig ontoegankelijke argumenten geen overredingskracht hebben, hoeven we niet te vrezen dat deze zullen overheersen in het politiek debat.

Van de houding van de debatdeelnemers verlangt het deliberatief democratisch discussiemodel in wezen maar één ding, dat zij gebaseerd is op wederzijds respect. Concreet betekent dit dat de discussianten een moreel integere houding moeten hebben, wat inhoudt dat zij consistent zijn in hun spreken en handelen en hun principes consequent doorvoeren. Bovendien dienen de debatdeelnemers recht te doen aan de morele positie van anderen en hen te erkennen en te waarderen als vertegenwoordigers van een morele positie. Verder moeten de parlementariërs een open houding hebben. Hoewel er goede redenen, zoals

³²⁴ Gutmann & Thompson (2004): 150.

coalitieafspraken, kunnen zijn om tijdelijk geen open houding te hebben, moet dit toch zoveel mogelijk worden nagestreefd. Een open houding voorkomt namelijk dat het politiek debat een formeel ritueel voor de bühne wordt. Tot slot moeten de discussianten op zoek gaan naar een *economy of moral disagreement*, wanneer duidelijk is dat er geen consensus bereikt zal worden.

Het deliberatief democratisch discussiemodel is uitermate geschikt als normatief model voor het politiek debat over moreel controversiële onderwerpen. Allereerst erkennen de Kamerleden het belang van deliberatie en onderschrijven zij alle normen van het discussiemodel. Ondanks het feit dat zij deze normen delen, overschrijden zij ze bij tijd en wijle omwille van retorische doeleinden. Wanneer dit gebeurt, gaat het in de meeste gevallen om een argument dat ook binnen de gangbare argumentatietheorie problematisch is of om schending van de eis van wederzijds respect. In het laatste geval roepen de parlementariërs elkaar dikwijls tot de orde. De eisen die het discussiemodel stelt zijn dus niet onredelijk. Verder betekent het feit dat overtreding van deliberatief democratische normen geschiedt omwille van retorische doeleinden niet dat het model te weinig ruimte biedt aan retorica. Inzet van retorische middelen is mogelijk binnen het discussiemodel, mits zij niet aangewend worden om het *ethos* van een ander te ondermijnen. Tot slot laten de debatanalyses zien dat de eisen van het deliberatief democratisch discussiemodel haalbaar zijn. De kracht van het model schuilt dus in het feit dat het een deliberatie op basis van wederzijds respect waarborgt met haalbare normen die door de Kamerleden gedeeld worden en goed aansluiten bij de parlementaire praktijk.

Voor dit onderzoek zijn de debatten over een verbod op de onverdoofde rituele slacht en het burgerinitiatief Voltooid Leven bestudeerd. Dit zijn beide morele controverses, waaraan conflicterende waarden ten grondslag liggen. Daarom zijn de debatten hierover in hoge mate moreel van aard en bieden zij vrij veel ruimte aan de autonome rol van de parlementariërs. Dit maakt deze casussen tot ideale praktijkgevallen om het deliberatief democratisch discussiemodel aan te toetsen. Enerzijds is het een mooi resultaat dat de normen die het model stelt door parlementariërs gedeeld worden en dat zij bij debatten over moreel controversiële onderwerpen haalbaar zijn. Dit impliceert namelijk dat de deliberatief democratische discussienormen niet alleen “studeerkamernormen” zijn, maar dat zij ook echt aansluiting vinden bij de parlementaire praktijk. Anderzijds roept het ook een aantal vragen op met betrekking tot minder ideale praktijkgevallen, ofwel politieke debatten over vraagstukken met een minder pregnant aanwezige morele component. In hoeverre kan het deliberatief democratisch discussiemodel ook als norm dienen voor dergelijke debatten?

Hoewel het doel van deze scriptie was om een ideaalmodel te ontwikkelen voor het politiek debat over morele controverses, is het Gutmann en Thompson te doen om de morele dimensie van politieke vraagstukken in het algemeen. Dat maakt de bovenstaande vraag des te interessanter. Daarbij roept het de vraag op of het deliberatief democratisch discussiemodel recht kan doen aan zaken als onderhandelingen of de opvattingen en belangen van het eigen electoraat, die komen kijken bij minder moreel geladen debatten. Om deze vraag te beantwoorden ligt het voor de hand om debatten over dit soort politieke vraagstukken te

onderzoeken. Bovendien is het boeiend om debatten te bekijken die gevoerd zijn in andere politieke instituten, zoals het Europees parlement, de Eerste Kamer of de gemeenteraad. Aangezien al deze instituten op een ander niveau opereren, zal de aandacht die er is voor de morele kant van politieke vraagstukken aanzienlijk verschillen. Dergelijk onderzoek helpt daarom niet alleen om het deliberatief democratisch discussiemodel verder te verbeteren, maar geeft ook inzicht in de karaktersverschillen tussen de debatten in verschillende politieke instituten.

Tot slot is vervolgonderzoek naar de relatie tussen deliberatieve democratie als politiek-filosofische theorie en de praktijk is erg nuttig. Bij de ontwikkeling van hun theorie hebben Gutmann en Thompson de Amerikaanse democratie als uitgangspunt genomen. Het is zinvol om te onderzoeken in hoeverre hun constatering betrekking hebben op de Nederlandse en andere West-Europese democratieën en in hoeverre deze deliberatief van aard zijn. Door deze resultaten te combineren met Gutmann en Thompsons theorie kan dan een zogenaamde “West-Europese versie” van deliberatieve democratie ontwikkeld worden, die recht doet aan het karakter van de continentaal Europese politiek.

Mijns inziens moet er in de wetenschap meer aandacht komen voor de relatie tussen politieke filosofie en de werkelijke aard van de politiek. Dit is zowel voor politiek filosofen die met een normatief-idealistische bril naar de werkelijkheid kijken als voor politici voor wie effectiviteit voorop staat, voordelig. Met te idealistische normen kunnen politici in de praktijk niets beginnen. De praktijk krampachtig in een theoretische mal gieten of concluderen dat de praktijk niet voldoet aan een normatief model geeft de wetenschap weinig inzicht – de praktijk voldoet immers nooit exact aan een theoretisch model. Juist door theoretische modellen te toetsen aan de praktijk, zoals in deze scriptie geschiedde, kunnen we komen tot normatieve theorieën die goed aansluiten bij de praktijk en kan de praktijk aan de hand van deze modellen bekritiseerd worden. Dan kunnen we komen tot een situatie waarin de theorie inzicht biedt in de praktijk en de praktijk in de theorie, dus tot een *hermetic circle of political theory*.

Literatuurlijst

- ANDEWEG, R.B. & J.J.A. THOMASSEN (2011), *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*, Leiden University Press, Leiden.
- ARISTOTELES, *Art of Rhetoric*, Loeb Classical Library 193, met inleiding en vertaling door J.H. Freese (1926), Harvard University Press, Cambridge.
- AUDI, R. (1993), 'The Place of Religious Argument in a Free and Democratic Society' in *San Diego Law Review* 30: 677-702.
- BAIER, K. (1958), *The Moral Point of View*, Cornell University Press, Ithaca.
- BERLIN, I. (1969), *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, London/New York.
- BOHMAN, J. & W. REHG (1997), *Deliberative Democracy*, The MIT Press, Cambridge/London.
- BRAET, A. (2009)², *Retorische Kritiek: Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*, Sdu Uitgevers, Den Haag.
- DASCAL, M. (2001), 'How Rational can a Polemic across the Analytic-Continental "divide" be?' in *International Journal of Philosophical Studies* 9: 313-39.
- DEWEER, D. (2012), 'Geloof in het politiek debat. De pyrrusoverwinning van inclusionistisch liberalisme.' in *Ethische Perspectieven* 22: 51-74.
- DWORKIN, G. (1974), 'Non-Neutral Principles' in *The Journal of Philosophy* 71: 491-506.
- EEMEREN, F.H. van (2010), *Strategic Maneuvering in Argumentative Discourse*, Argumentation in Context 2, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- EEMEREN, F.H. van et al. (1997), *Handboek argumentatietheorie: historische achtergronden en hedendaagse ontwikkelingen*, Martinus Nijhoff, Groningen.
- EEMEREN, F.H. van & P. HOUTLOSSER (2002), *Dialectic and Rhetoric: The Warp and Woof of Argumentation Analysis*, Argumentation Library 6, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- EEMEREN, F.H. van & B. GARSSSEN (2008), 'Controversy and Confrontation in Argumentative Discourse' in idem (edd), *Controversy and Confrontation*, Controversies 6, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- EEMEREN, F.H. van & R. GROOTENDORST
- (1984), *Speech Acts in Argumentative Discussions. A Theoretical Model for the Analysis of Discussions Directed towards Solving Conflicts of Opinion*, Foris, Dordrecht.
 - (2000), *Kritische Discussie*, Boom, Amsterdam.
 - (2004), *A Systematic Theory of Argumentation. The Pragma-Dialectical Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ELSTER, J. (1998), *Deliberative Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.

- FISH, S. (1999), 'Mutual Respect as a Device of Exclusion' in S. Macedo (ed), *Deliberative Politics: Essays on 'Democracy and Disagreement'*, Oxford University Press, Oxford/New York: 88-102.
- GUTMANN, A. & D. THOMPSON
- (1995), 'Moral Disagreement in a Democracy' in *Social Philosophy and Policy* 12: 87-110.
 - (1996), *Democracy and Disagreement*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge/London.
 - (1999), 'Democratic Disagreement' in S. Macedo (ed), *Deliberative Politics: Essays on 'Democracy and Disagreement'*, Oxford University Press, Oxford/New York: 243-79.
 - (2004), *Why Deliberative Democracy?*, Princeton University Press, Princeton/Oxford.
- HUBIN, D.C. (1979), 'The Scope of Justice' in *Philosophy & Public Affairs* 9: 3-24.
- HUME, D., *A Treatise of Human Nature*, Oxford Philosophical Texts, met inleiding door D.F. Norton & M.J. Norton (edd) (2001), Oxford University Press, Oxford.
- KANT, I., *Schriften zur Metaphysik und Logik*, met inleiding en vertaling door N. Hinske (ed) (1983), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- LARMORE, C.E. (1987), *Patterns of Moral Complexity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MACEDO, S. (ed) (1999), *Deliberative Politics: Essays on 'Democracy and Disagreement'*, Oxford University Press, Oxford/New York.
- MANIN, B. (1987), 'On Legitimacy and Political Deliberation' in *Political Theory* 15: 338-68.
- MARRAS, C. & E. EULI (2008), 'A "Dialectic Ladder" of Refutation and Dissuasion' in F.H. van Eemeren & B. Garssen (edd), *Controversy and Confrontation*, Controversies 6, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- NAGEL, T. (1987), 'Moral Conflict and Political Legitimacy' in *Philosophy & Public Affairs* 16: 215-40.
- PIRIE, M. (2006), *How to Win Every Argument: the Use and Abuse of Logic*, Continuum, London/New York.
- QUINTILIANUS, *Institutio Oratoria*, Loeb Classical Library 125, met inleiding en vertaling door H.E. Butler (1921), Harvard University Press, Cambridge.
- RAWLS, J.
- (1985), 'Justice as Fairness: Political not Metaphysical' in *Philosophy & Public Affairs* 14: 223-51.
 - (1988), 'The Priority of Right and Ideas of the Good' in *Philosophy & Public Affairs* 17: 251-76.
 - (1993), *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York.
 - (1999)², *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- REVEL, J.F. & M. RICARD (2006)⁶, *De monnik en de filosoof*, Asoka, Rotterdam.
- SANDERS, L.M. (1997), 'Against Deliberation' in *Political Theory* 25: 347-76.
- SHAPIRO, I. (1999), 'Enough of Deliberation: Politics is about Interest and Power' in S. Macedo (ed), *Deliberative Politics: Essays on 'Democracy and Disagreement'*, Oxford University Press, Oxford/New York: 28-38.

- SIMON, W.H. (1999), 'Three Limitations of Deliberative Democracy: Identity Politics, Bad Faith, and Indeterminacy' in S. Macedo (ed), *Deliberative Politics: Essays on 'Democracy and Disagreement'*, Oxford University Press, Oxford/New York: 49-57.
- TURPIJN, J. (2008), *Mannen van gezag: De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*, Wereldbibliotheek, Amsterdam.
- VELDE, H. te (2003), *Het theater van de politiek*, Wereldbibliotheek, Amsterdam.
- WALTON, D. (1995), *A Pragmatic Theory of Fallacy*, Studies in Rhetoric and Communication, The University of Alabama Press, Tuscaloosa.
- WALZER, M. (1999), 'Deliberation, and What Else?' in S. Macedo (ed), *Deliberative Politics: Essays on 'Democracy and Disagreement'*, Oxford University Press, Oxford/New York: 58-69.
- WILLIAMS, B. (1973), *Problems of the Self*, Cambridge University Press, Cambridge.

WEBSITES³²⁵

- <http://debatgemist.tweedekamer.nl>
- http://nl.wikisource.org/wiki/Europees_Verdrag_voor_de_Rechten_van_de_Mens
- http://nl.wikisource.org/wiki/grondwet_voor_het_koninkrijk_der_Nederlanden
- <http://www.geachtetweedekamerleden.nl>
- <http://www.parlement.com>
- <http://www.uitvrijewil.nu>
- <http://zoek.officielebekendmakingen.nl>

³²⁵ Al deze websites zijn voor het laatste geraadpleegd op 3 oktober 2013.